Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Республиканың идитилел-политиктиг солуну

ШЫН

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 196 (15416) ◆ 1994 чылдың ноябрь 29, вторник ◆ Ат салган шагы 20.30. Садар өртээ 200 рубль.

ШАҢДА АЖЫЛ

2000 тонна чыгыы тараа шаңда дүшкен. Биче-оол Аракчаага удурткан 14 кижилиг звено ийи ээлчегде эртенги халадан караңгы имиртиңге дээр ажылдап турар. Шаңда ажыл хайнык-чыннарының хүп бүрүде ажылын тускай табельге демдеглеп, мурнакчы ишчилериниң ат-сывын тускай кыдыраашта демдеглеп турар.

Тараа ажаалдазы доостуру-биле совхозтуң дирекциязы, профкому эки ажылдаан комбайнерлерни, трактористерни, шаң ажылчыннарын, специалистерни — черле дүжүт ажаалдазынга идепкейлиг киришкеннерни шаңнап-мактаарының талазы-биле хемчегларни алыр апаар. Орай-даа бол, дүжүт байырлалын черле эрттирери өөрүнчүг.

Дайынчы ДАМБА-ХУУРАК.
Тес-Хем кожуун.

ЧУГААЛАЖЫЫШКЫН ЭГЕЛЭЭН

Улан-Батор. (РосИТА—СЧТА-ның корр. Ким Болдохонов). Россияның Күрүне Думазының чалаанын ёзугаар Моолдуң Күрүненің Улуг Хуралының (Парламентизиниң) Даргазы Нацагийн Багабанди Москвада чедип келген. Чугаалажыышкыннар эгелээн.

Ийи чурттуң аразында шагдан бээр тургустунун келген харылзааларга база оларда бооп турар демократтыг чаартылгаларга үндезилээш, бистер Россия-биле кады ажылдажылгаже онза кичээнгейни салып турар бис деп, ол РосИТА—СЧТА-ның корреспондентизи-биле кылган интервьюзунга чугаалаан. Ийи талалыг харылзааларда, ылаңгыя чаа байдалдарга дүүштүр кады ажылдажылганы хөгжүдеринче угланган айтырыгларны бир демниг шиитпирлээр, оларның эргехоойлу болгаш политиктиг баазазын түргузар дээш Россия биле Моолдуң чогуур күжениишкиннерни кылып турарын чогумчалыг деп санап турар бис. Ийи чурттуң президентизиниң 1993 чылдың январьда ат салганы Моол биле Россия Федерациязының аразында пайыралчы харылзаалар болгаш кады ажылдажылга дугайында керээде көрдүнген айтырыглар боттанып турар. Тайбың кожа-хелбээ догуннаашкының болгаш үр хуусаалыг кады ажылдажылганың сорулгалары база-ла ук керээде көрдүнген. Россия-биле пайыралчы харылзаалары-выстың даштыкы политикавыстың бирги чергелиг айтырыы кылдыр санап турар бис деп, ол демдеглээн.

Ийи талалыг харылзааларывысты хөгжүдеринге болгаш калбартырынга саат ужураштырыпкы дег кандыгдаа барымдаа чок. Бистиң чурттарывыс кызыгаарлашкак турар. Оон аңгыда оларның экономиказының хөгжүлдези бот-боттарындан тудуш харылзаалыг. Рынок харылзаалары хөгжүп эгелээн амгы үеде ол чорук онза улуг ужур-дузалыг апарган. Бистиң улустарывыс тайбың кожа-хелбээ догуннаарын, бот-боттарын хүндүлежип көөрүн төөгүлүг чаңчылы кылдыр санап турар.

Моолдуң удуртулгазы амгы үеде Россия Федерациязы-биле дээди деңнелге харылзааларны улам ханыладыры дээш туржуп турар. Моолдуң Чазаанның удуртулгазы Россия Федерациязынче албанның аян-чоруун кылырына белеткениң турар. Дээди деңнелге харылзааларны калбартыры ийи чурттуң кайызышка-даа ажыктыг болур.

Парламент башкарылгалыг күрүне болур Моол Россия Федерациязының Күрүне Думазы-биле дуржулга солчуп, экономика, политика болгаш культурага, гуманитарлыг талаларга хамаарышкан айтырыгларны кады шиитпирлежиринге улуг сонуургалдыг. Бүгү-ле айтырыгларны боттарывыстың улустарывыстың эргеажыктарынга дүүштүр шиитпирлээр ужурлуг бис деп, ол түңнелинде чугаалаан.

Моол парламентиниң баштыңы Б. Ельцин-биле ужуражырынга идегелин илереткен.

Чаңгыс мандаттыг соңгулда округтарындан үнүп чоруткан депутаттарның орнунга Тыва Республиканың Дээди Хуралының (Парламентизиниң) депутаттарын соңгуур талазы-биле ноябрь 20-де болган соңгулдаларның түңнелериниң дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ТӨП СОҢГУЛДА КОМИССИЯЗЫНЫҢ ДЫННАДЫЫ

Сарыг-Септиң Чөөп № 12 соңгулда округу: даңзыга кирген соңгукчуларның саны — 3720, бадылаашкынга киришкеннер — 1950, бадылаашкыннарга киришкеннериң хуузу — 52,6, бүгү кандидаттарга удур бадылааннар — 82.

Л. Д. Варламова дээш бадылааннар — 1011, удур бадылааннар — 728.

Ю. У. Мижит дээш бадылааннар — 155, удур бадылааннар — 1584.

Д. Л. Тинмей дээш бадылааннар — 573, удур бадылааннар — 1166.

Л. Д. Варламова депутатка соңгуткан.

Кызыл кожуунуң Каа-Хем № 13 соңгулда округу: даңзыга кирген соңгукчуларның саны — 6596, бадылаашкынга киришкеннер — 2620, бадылаашкынга киришкеннериң хуузу — 39,7, бүгү кандидаттарга удур бадылааннарның саны — 90.

С. М. Достай дээш бадылааннар — 970, удур бадылааннар — 1329.

К.-К. О. Ооржак дээш бадылааннар — 1329, удур бадылааннар — 970.

К.-К. О. Ооржак депутатка соңгуткан.

Тес-Хемниң № 21 соңгулда округу: даңзыга кирген соңгукчуларның саны — 5073, бадылаашкынга киришкеннер — 3848, бадылаашкынга киришкеннериң хуузу — 75,8, бүгү кандидаттарга удур бадылааннарның саны — 109.

Т. Д. Донгак дээш бадылааннар — 815, удур бадылааннар — 2463.

Б.-Б. М. Иргит дээш бадылааннар — 714, удур бадылааннар — 2564.

Г. Б. Хоз-оол дээш бадылааннар — 1748, удур бадылааннар — 1530.

Г. Б. Хоз-оол депутатка соңгуткан.

Улуг-Хемниң № 24 соңгулда округу: даңзыга кирген соңгукчуларның саны — 4947, бадылаашкынга киришкеннер — 4239, бадылаашкынга киришкеннериң хуузу — 85,6. Бүгү кандидаттарга удур бадылааннар — 55.

Ч. К. Айыр-Санаа дээш бадылааннар — 1104, удур бадылааннар — 2714,

М. К. Анай-оол дээш бадылааннар — 1510, удур бадылааннар — 2308.

М. М. Дамчай дээш бадылааннар — 631, удур бадылааннар — 3187.

М. К. Сурунчан дээш бадылааннар — 344, удур бадылааннар — 3474.

И. В. Шойнуу дээш бадылааннар — 229, удур бадылааннар — 3589.

М. К. Анай-оол депутатка соңгуткан.

Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязы.

Чагыдылга—95

КАНЧАП КУРУГ ОРАР БООР

Совхозка үжеп ажыг чыл чолаачылап келген кижи мен. Чоокта чаа, Тываны Соңгу чүкке деңнээриниң мурнунда 60 харлапкаш, пенсиялап үндүм. Бистиң пенсионерлериң шалыңын ам ийи ай улаштыр бербээн чүве. Ынчалзажок келир чылын 70 чыл болур юбилейин демдеглээр «Шын» солунну — республиканың эң хоочун, улуг солунун канчан чагыдын албас боор, чагыдын алган мен.

«Шын» дээрге неделяда 5 катап үнер болгаш эң чиик өртектиг солун деп үвени билип турар мен. Ынчангаш аңаа парлаттынар материалдар-даа янзы-бүрү, республикада, Россияда, делегейде болуушкуннарны делгереңгей чырыдын турар болгай. Бистиң суурда пенсионерлер, өске-даа эш-өөр «Шын» солунну бо чоокку үеде чагыдын алыр боор деп идеген орар мен.

Николай МААДЫР-ООЛ.
Владимировка суур.

НАЙЫРАЛ ДУГАЙЫНДА ДУГУРЖУЛГА

БЕЛГОРОД. (РосИТА-СЧТА-ның корреспондентизи Лев Конорев). Россияның Белгород биле Американың Элджип хоорайларының аразында найырал дугайында дугуржулгага ат салдынган. Аңаа Белгород хоорайның мэры Георгий Голиков болгаш Американың төреледешкек хоорайларының Ассоциациязының президентизи Рей Уилсон ат салганнар. Дугуржулгада эмчилериниң, бизнесменнериниң, юристериниң, аграрийлериниң, янзы-бүрү деңнелдиң удуртукчуларының делегация солчулгазы база культура ажылдакчыларының, спортсменнериниң удурдедир харылзаазы көрдүүнүп турар. Ол ышкаш Белгород хоорайга ийи таланың садыгүлетпүр палатазын тургузарын планнап турар.

Элджин хоорайның муниципалдыг эрге-чагыргазы Белгородтуң кадык камгалал алган черлеринге эм-таң аймаан болгаш дериг-херектелдерни чыын бээрин организастаар сорулгалыг.

Өвүр черде

ДЕЗИНФЕКЦИЯЛААНЫ ДЭЭШ -- 30 ХОЙ

Редакцияда ажылым аайы-биле Өвүр кожуунга сургакчылап чордум. Кожуун чыргазының экономика талазы-биле оралакчызы Кызыл-оол Седенович Ооржак-биле кожуунда ажыл-агыйның иниги байдалын чугаалажып олурувуста, дарга Саглы заставазы чедер деп турары биллине берди, мээң ажыл планымда аңаа чедер сорулга база салдынган чүве болгай, ынчангаш Кызыл-оол Седенович-биле кады чоруптар кылдыр дугуржуп алдывыс.

Орук ара чоруп олура, Саглы оруундан ырак эвес малчын бир коданга доктаадывыс. Кыштаглаашкын чоруп турар үеде чагырга черинден кижи мыя ол турган малчынны оң бээр эвес, доктаап, ажыл-ижин көргей, малчын айтыыглыг-даа бооп чадавас. «Кызыл тук» совхозтуң хоочун малчыннарының бирээзи Төмүр Кара-Салдың кыштаа-дыр дээрзин билип алдым. Кыштагда иниги байдал. ыпда хамык чүүлдериниң эмге-сескелин ырактан-на илдеп, кажаахораанын даштыкы байдалы, бажың, эг — кыштагның эзэзи ажыглыг кижи болган-дыр деп чүвени херечилен турар. Шынан-ла харын, ыпдыг ийик чоп, коданның иниги байдалындан ооң ээзиниң байдалы базаа илереп кээр аан.

Төмүр Кара-Сал өөнде чоп хой кадара берген, ынчангаш аңаа ужурашпайн бардывыс. Ынчалзажок ооң өөнүң ишти Көшкен Дөртеевна-биле оларның ажылжиин чугаалаштывыс. Уруу, күдээзи-биле қады улус болду. Күдээзи Мерген Донгактың дузалакчы кадарчылары. Бот-боттарын деткижип, дузалажып, чаңгыс үүле-херекти чаңгыс сорулгалыг будүрүп, кылын чоруур өг-бүле болду.

Көшкен үгбайның адазының адын дыннаап, чоок чугаалажы бээримге, Саглының хоочун, ат-алдарлыг малчыны Дөрте акыйның уруу болду. Үгүп салгаан малчын улус-ла болгай, эм пенсияда, ургларына дузалажып, оларын деткип чоруурун чугаалады. Бүгү пазынында мал-биле халбактайчын келген хоочуннун мал ажылынга дуржулгазы байлак, бүзүрелдиг дузалакчылыг уруглары-ла амыраандыр деп бодап олурдум.

Кыштаглаашкына белеткелин сонуургап, чугаалажып олурувуста, Көшкен Дөртеевна кожуунуң мал аарыгларына удур демисел чорудар станциясының ажылдакчылары коданга кээп, мал кажаазына дезинфекция кылып бергенин чугаалаарга, мал кодуру пептерен турда, ынчанмас болза хоржок, копчуг эки-дир дижип олурдувус. Коданда мал кодурдан аарывайн-даа турар болза, профилактиктиг хемчег-ле болгай, чүүлдүг чүве-дир дээривиске, Көшкен Дөртеевна ооң-биле чөпшээрешти. Специалистер малчына кээп, кылыр ужурлуг ажыл-хүлээлгезин кылып кааш баргандыр, ону эки деп демдеглээш. ол чугааны ооң-биле кызыгаарлап каар турувуста, чугаа улажы берген.

— Кажаа дезинфекциялаарда ооң орнунга мал алыр апарган үе эвес бе бо? Элдеп-ле чүве — дээн өөстербиле Көшкен Дөртеевна бистиң кичээнгейивисти хаара туда берди. — Мал ажылында бүгү назынымда чор мен. ындыг чүвеге таварышпаан кижи-дир мен, кажаавысты арыглап, дезинфекция кылып бергеп дээш, 30 хойну, артында кыс хойларны үзүп бээр ужурга таварыштым. Хоюмну бериксевейн, пат болган мен, ынча хойну үзүп бээр деп чүвениң кончуун көр даап, үш эвес, үжеп хой де.

Чүвениң ужурун черле билип алыр дээш, улам ханылап, «Ындыг керээлиг турган улус силер бе?» деп улаштым.

— Ындыг дугуржулга кайда боор, хоюм бербейн турдум, ол станция улузу ам ынчаар ажыллаар улус бе деп айтырып олурарым олдур харын?» деп, үгбавыс удур айтырыг салгаш, бодунун бодалын мынча деп илеретти:

— Эм-таңны күрүнеден ап турар улус эвесне ол. шалын акшазын база. эм күрүненинле болгу дег. совхоз малчыны улуска канлыг аайлыг боор чүвел. элдеп-ле чүве. Арат азы хуузунда малдыг улус ону ажыглаан болза, харын бир янзы ыйнаан, керээ туруп болгай, черле билбейн бардывыс. Мооң мурнунда мындыг янзылыг чугаа-даа турбаан чүве — деп, чугаазын түңней аарак чугаалады.

— Ындыг айтыышкынны силерге кым бергени ол ынчаш — деп айтырарымга, малчын ама саазын ужулгаш, бисче сунду.

Оон чүү билдингенил? Совхозтуң мал бригадири Сергей Ондарның ат салган бижин. Бригадир ону ноябрь айның 16-ның хүнүнде ат салып бижээн. Ооң кол утказы мындыг: кажаа дезинфекциялады ап, СББЖ (мал аарыгларына удур демисел чорудар станция) (автор) моон соңгаар доктаамал дузалаары-биле оларга 30 баш хойну үзүп бээрин ында айыткан. Малчыннар ам капчаар. ол езугаар үзүп бээр ужурга таварышкан.

Кожазы аалда Тамара Саттың хою кодурлуг, кара өтпектээп, ынчангаш хой мал каттыжып, аарый берае ат-ла чүве дижип олурар улус болду. Кодур хой бичии болгаш-ла чыдыптар, бергеле чорду, көрдүм. Кыш ажары берге хирс. Малчыннарның сестин турары-ла үндезиниг. Ындыг бе дээрге, байдалы парын кожа ол малчын коданны чоп дезинфекциялаваныа?! Элдептигле чүве, кыш ашпазын билгеш, ол мал бажы-биле барзын дээни ол бе? Ынчаар база билип болур-дур.

Малчыннар ажылы дээш ай-айы-биле шалың акшазы албайн турар. Боттарының эът-чеми-биле чурттап олурар улус болду.

Мал бажы кызырлып турар бо берге үеде дезинфекция кылып бергени дээш бир удаа үжеп баштап үзүп кээр чүве болза, мал артар чүве бе? Кожуунуң мал аарыгларына удур демисел чорудар станциязының ажылдакчылары амгы үеде кандыг байдалдыг, негелдериг ажылдап турар улус чүвел, малчынга харылап бээр болза эки-дир.

КЫЗЫГААР: ДЕМНИГДЕ КҮШТҮГ

Саглыда кызыгаар застава-зының начальниги Александр Николаевич Вещуповбиле таныжып чугаалаштым. Кызыгаарда иниги байдалды ооң-биле чугаалажып турувуста, кызыгаарда тургуступ турар бөгүнде чугула бир айтырыг — кызыгаар дамчыштыр мал оорунуң дугайынче чайгаар шилчий берди.

Бир чурттуң кызыгаарын албан-биле кара туразында үреп эрткеш, кожа-хелбээ чоннун мал-маганын сүре бээр деп чүвениң кончуун көрүңер даан. Эрзин, Өвүрдаа талазында кызыгаарже чоок мал малдан чурттап чоруур малчыннар, хууда даа малдыг кижилер мал маганын оорга алзын, бергежип турарын солуннарга бо-ла бижээн болур болгай.

Застава начальниги Александр Вещупов харылап турары участокта байдалды кончуг эки сайгарды. Ол чоок-кавыда малчын аалдарны эки билир, ээлерин таныыр. Каш колан барын, кымда қандыг, чеже мал барын эки билир болду. Малчыннар-биле үнүп-киржип чоруур кижи деп чүве билзынга шериг езузу-биле шыңгыы чугааны кылганнар. Мал оорлаар сорулгалыг кижилер копчуг оптуг боон, орай дүнү, кызыгаар таңнылдары солчуп турар үени ажыглаан деп түңнел үндүрген. Ооң-биле кады ферманың туружун копчуг эки билир улус болган.

Ынчангаш кызыгааржылар оон түңнел үндүрүп, кызыгаар ажыглаан, мал оорлаар чоруктар-биле демиселди күштелдирер сорулга-биле, кызыгаар девискээринде чурттан турар чон-биле быжыг харылзааны тутқан. Тус черниң чону база ону харылсалга-биле билип турар, кызыгааржылар-биле демнежип ажылдаар тускайжыткан улусчу дружинаны ында тургускан. Ооң кежигүннери —малчыннар, араттар, оларның оолдары. Кызыгааржылар-биле каттыжып алгаш, олар хайгааралдарже үнүп турарын застава начальниги чугаалады. Оларның харылзаазы чүгле ооң-биле кызыгаарлаттынмас, ылаңгыя аныяктар сонуургалдыг болзун дээш кызыгаар камгалалынга хамаарышкан өөредилгелерни база эрттирип турар болду. Харылзааның бадыткалы кылдыр Александр Николаевич бо таварылганы чугаалады. Инектер сүрүп аппар чыткан ийи моол кижини кызыгааржылар биле улусчу дружинаның кежигүннери истеп, сүрүп чөрааш, сыр соондан чеде бээрге, малды кызыгаар чедирбейн, аңаа каапкаш, боттары дезе бергеннер-дир.

Сөөлгү үеде кызыгаар эргиирде машина-техника ажыглаар аргажок, чүге дизе бензин-биле хандырылга нарыыдай берген. Ынчангаш ең бүзүрелдиг арга — аът тудары. Ең идегелдиг хөлге деп чүвени билип турарлар. Ол дугайында чугаа кылырга совхоз директору ону деткээн, дузалажып. мал бээр болган. Ооң-биле кады бир малчын база кызыгааржылларга ийи аът бээр бооп аазаанын застава начальниги идегел-биле чугаалады.

Саглы кызыгаар застава-зында кызыгааржылар биле малчыннар мынчаар бир демниг ажылдаар болза, кызыгаарга-даа байдал, малчыннарның аал-коданы-даа ончаменди, тайбың турар дээрзинге бүзүрел улуг.

Алексей ТӘВЕК.
«Шынның» корр.

Тыва Республиканың Дээди Хуралының «Республиканың орук фондузунга үндүрүглер ставкаларының дугайында» 1994 чылдың апрель 6-да № 71 доктаалынга өскерилгелер киирер дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ ХУРАЛЫНЫҢ (ПАРЛАМЕНТИЗИНИҢ) ДОКТААЛЫ

Тыва Республиканың Дээди Хуралының доктаадыры болза:

1. Доктаалдың 2 чүүлүнге дараазында эдилгени киирер:

2. «Автомобиль оруктарының ажыглакчыларынга:

— (белеткел, садыг болгаш хандырылга-сайгарылга организацияларындан ангыда) өнчүнүң хевирлериндеп болгаш ведомствога хамааржыш турарындан хамаарылга чокка продукция бүдүрүүшкүнүнүң, күүседип турары ажылдарның болгаш ачы-дуза чедирилгезиниң иниги хемчээлинин 2,2 хуу хемчээлге бүдүрүлгелерге, каттыжыышкыннарга, албан черлеринге болгаш организацияларга;

— белеткел, садыг (ооң иштинде мөөңнеп садар организацияларга) болгаш хандырылга-сайгарылга организацияларынга чыл дургузунда чыылданың 1 хуу хемчээлинге үндүрүгүү доктаадыр».

Оон ыңай 2 чүүлдү сөзүглел ёзугаар номчуур.

2. Доктаал хүлээп алдынган хүнүнден эгелээш күштүг болур.

Тыва Республиканың Дээди Хуралының Даргазы
К. БИЧЕЛДЕЙ.
Кызыл хоорай.
1994 чылдың ноябрь 17.
№ 176.

Тыва Республиканың Дээди Хуралының депутаттарының дузалакчыларының дугайында Дүрүмнү бадылаар дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ ХУРАЛЫНЫҢ (ПАРЛАМЕНТИЗИНИҢ) ДОКТААЛЫ

Соңгулда округунга депутат ажыл-чорудулганы боттандырарынга дузаны, соңгукчулар-биле доктаамал харылзааны тударынга деткимчени көргүзер сорулга-биле Тыва Республиканың Дээди Хуралының **доктаадыры болза:**

1. Тыва Республиканың Дээди Хуралының депутаттарының дузалакчыларының дугайында Дүрүмүү бадылаар (кошкан).

2. Тыва Республиканың Дээди Хуралының «Дээди Хуралдың депутаттарының соңгулда округунга дузалакчыларының дугайында» 1994 чылдың февраль 4-те № 25 доктаалын күш чок деп санаар.

Тыва Республиканың Дээди Хуралының Даргазы
К. БИЧЕЛДЕЙ.
Кызыл хоорай.
1994 чылдың ноябрь 17.
№ 175.

Тыва Республиканың Дээди Хуралының 1994 чылдың ноябрь 17-де № 175 доктаалы-биле бадылаан

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ ХУРАЛЫНЫҢ ДЕПУТАТТАРЫНЫҢ ДУЗАЛАКЧЫЛАРЫНЫҢ ДУГАЙЫНДА ДҮРҮМ

1. Тыва Республиканың Дээди Хуралының депутады депутат бүрүн эргелерин күүседири-биле хөй-ниити эгелерге ажылдаар дузалакчыларлыг болур эргелиг.

2. Дээди Хуралдың депутадының дузалакчызы кылдыр 18 хар назы четкен, ооң иштинде депутат-биле дөргүл-төрел харылзааларлыг кандыг-даа хамааты бооп болур.

3. Дээди Хуралдың депутадының дузалакчызы болза:

— организастыг-техниктиг дузаны боттандырар;

— Дээди Хуралдың депутадының даалгазы-биле тус чер бот-башкарылгазының органнары-биле болгаш округтуң соңгукчулары-биле харылзааны тудар;

— соңгукчуларның саналдарының, негелделериниң үчёдун чорудар, депутаттарның ажылдаарынга эргежок чугула хөрек энмелелин чорудар;

— округтарга депутаттарның отчеттарын, соңгукчулар-биле ужуражылгаларны организастаар база чорудар, соңгукчуларны хүлээп алырын организастаар;

— Дээди Хуралдың депутадының өске-даа бүрүн эргелерин болгаш даалгаларын боттандырар;

— депутаттың даалгазы-биле хөй-ниити организациялары, партиялар болгаш шимчээшкиннер-биле харылзааны тудар.

4. Чер-чер чагыргалары, округтарда будүрүлгелер, албан черлери, организациялар Дээди Хуралдың депутаттарының дузалакчыларынга дузаны көргүзер ужурлуг; соңгукчулар хүлээп алыр черни тып бээр; материал-техниктиг чепсектер-биле хандырарынга дузаны көргүзер.

5. Дээди Хуралдың депутадының дузалакчызы Дээди Хуралдың бадылааны шынзылгалыг болур.

Депутатты дедир кыйгырып база хоойлужудулгада көрүнген өске-даа үндезиннер өзугаар депутаттың бүрүн эргелери хуусаа бетинге соксаан таварылгада, Дээди Хуралдың депутадының дузалакчызы шынзылгазын Тыва Республиканың Дээди Хуралының Секретариадынга ону дедир дужаар.

БӨГҮНГҮ НОМЕРДЕ:

● 2-ги арында
Кажан-даа төнмес айтырыглар
● 3-кү арында
Малга ынакшыл (Чурумал)
● 4-кү арында
Үенин шырайы (Барымдаалыг тоожу)

ӨӨЛГҮ ШАКТА

МОСКВА. «Россияда экономиктиг реформаларның перспективалары» деп кол темалыг Бүгү-россияның экономиктиг төвүлел хуралы пайысылалда ажыттынган. Россия Федерациязының Президентизи Борис Ельцин ол төвүлел хуралды эге сөзү-биле ажыткан.

«Санал-опалдарны солчур, келир чылын ажылдаар программаны тодаргайлаар үе келген. Демнежип алгаш, хоойлужудулга болгаш күүсекчи эрге-чатырга органнарының күжү-биле ону чедип ап болур» деп, Президент опазалан демдеглээн.

Чурттуң мурнунда туруп турар экономиктиг сорулгалар дугайында Россия Федерациязының Чазаанның Даргазы Виктор Черномырдинниң илеткелин төвүлел хуралдың киржикчилери дыңнаан болгаш чугаалажып көрген.

КЕМЕРОВО. Кузбасста ээн сураглыг болгаш бедик ат-алдарлыг кижи — областтың хоойлужудулга хуралының даргазы Аман Тулеев болуп келген болгаш болуп-даа турар деп, Кузбасстың журналистериниң социологтуг шинчилелдериниң түңнелдери бадыткаан. Ооң-биле чергелештир тус чер матыргазының даргазы Михаил Кислюк Кемеровонуң болгаш Кузбасстың шиитилел амыдыралынга көскү рольду ойнап эгелээнин хөй-ниитиниң санал-опалын алганының түңнели көргүзүп турар. Кузбасстың ол ийи удуртукчуларының политиктиг үзел-бодалдары улурданышкак.

ГРОЗНЫЙ. Чечен Республиканың президентизи Джохар Дудаевке удур шериг-политиктиг күштериниң пайысылалды эжелеп алган деп медээлер шын эвес болганын өөлгү шакта немелде дыңнадыглар бадыткаан. Джохар Дудаевтиң парлалга секретары Хасим Радуевтиң дыңнатканын ёзугаар алырга, чазак шериглеринге удур чепсектиг күштер Грозный хоорайже шавар халдаашкынның үезинде аар чидиригге таварышкан. Дудаевке удур күштер аштырыышкынга таварышкалын Руслан Хасбулатовтуң медеглели база бадыткан турар. Грозный хоорайже шавар халдаашкынның үезинде чазак шериглеринге удур күштер 8 танкызын үрей аттырган чорук — оларның командириниң дайынчы дуржулгазының четпези болган деп, Р. Хасбулатов демдеглээн.

УЛАН-УДЭ. Забайкальениң социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң нарын айтырыгларын шиитпирлээринге Бурятияның шырак эртеннерин болгаш сагыгыртывынгыр сайгардыкчыларын, калбаа-биле кириштирерин республиканың президентизи шиитпирлээн деп, ооң төвүлекчизи Николай Атанов дыңнаткан. Республиканың президентизиниң чанынга эксперт-анализ төвүлелин тургускан.

НОВГОРОД. Хоорай болгаш область думаларынга соңгулдалар эрткен воскресенье хүнүнде болган. Аңаа соңгукчуларның киржилгези ең-не куду деңнелдиг болганын өөлгү медээлер бадыткаан. Чижээ, область төвүнге бадылаашкынларга соңгукчуларның чүгле 20 ажыг хуузу киришкен. Ынчангаш хоорай думаазынга соңгулдалар, область думаазынга немелде соңгулдалар болбаан деп, соңгулда комиссиялары санап көрген.

ВОРОНЕЖ. Воронежтиң муниципалитет төвүлелинге соңгулдаларга даңзыга кирген соңгукчуларның үүле 24 хуузу киришкен. Ынчангаш муниципалитет төвүлелиниге соңгулдалар болбаан деп санап көрген. Соңгукчуларның иденкейиниң шак ынчаар кудулаан чылдагаанын — чоннуң амыдырал деңнелиниң чавызааны, политиктиг күштериниң хоозун демиселинден соңгукчуларның хөңну калганы деп, тус черниң парлалгазы демдеглеп турар.

КАЗАНЬ. «Татарстан. Химия. Экология» деп делегейниң үлетпүр ярмарказы Татарстанның төвүнге дүүн, ноябрь 28-те ажыттынган. Делегейниң янзы-бүрү чурттарының, ооң иштинде Россияның 60 ажыг фирмалары боттарының үлетпүр продукциязын делегей ярмарказында эккеп делгээн. Делегей делгелгезиниң кол организакчызы — республиканың удуртулгазы. Ол хире хөй киржилгелиг улуг делгелгени Татарстанның төөгүзүнде ында бир-ле дугаарында ажыткан.

ЭЛИСТА. Чаа чылдың эгелээнин Калмыкияның чурттакчылары ноябрь 28-те Россияда бир-ле дугаарында демдеглеп турар. Калмыктың Зул деп ыдыктыг ол хүнүн республиканың президентизи Кирсан Илюмжиновтуң чарлыын өзугаар дыштанып болгаш байырлал хүнү кылдыр Калмыкияда чарлаан.

БИРОБИДЖАН. Еврей автономнуг область тургустунганындан бээр 60 чыл болуп турар. Областтың хоойлужудулга хуралы нормативтиг актыларны хүлээп алыр чурумун доктааткан хоойлуну хүлээп алган. Ол дээрге автономнуг областың төөгүзүнде бир-ле дугаар хүлээп алдынган хоойлужудулга актызы болуп турар.

(РосИТА—СЧТА).

Бүдүрүкчү — болбаазырадыкчы — хереглекчи

КАЖАН-ДАА ТӨНМЕС АЙТЫРЫГЛАР

Бистиң республиканың экономиказының кол үндезини көдээ ажыл-агый будүрүлгези. Бөдүүнү-биле чугаалаарга, мал болгаш чер ажылынын түннелинде келир продукция — саарылгалыг национал продуктувус ол-дур. Бо кол адырда ажыл-чорудуг кандыг болуп турары республиканың Президентизиниң кичээнгейинин төвүнге турары билдингир. Ынчангаш чыл санында көдээ ажыл-агыйны углап-баштап турар удуртукчулар-биле оон ужуражып, чугаалажыры чанчыл апарган. Бо чылдын ноябрь 16-да бир ындыг ужуражылга-хуралдын болуп эрткенин билир бис, оон отчедун солуннарга парлаан.

Ол болуп эрткен ужуражылга-хуралды Президент Ш. Д. Ооржак дискуссия хевиринче шилчидер дээш дыка кыыктан. Шын хаарын, ажыл-агыйны холу-биле тудуп кылын чоруур кижилериниң бодалдары, саналдары сонуурганчыг болбас аргажок. «Ону-мону кылыр-дыр» деп шиитпирлеп алыр-даа, амыдыралга келирге ол сагыш ышкаш болбас ышкажыл. «Хуралдың 30 хире хуузу дискуссия болду» деп, Президент түннелдерни үндүрүп тура чугаалаан. Оон мурнунда ындыг хуралларга ажыл-агый удуртукчулары кол нургулайында боттарының эжен-тикчок айтырыгларын адап-сапап, «ону-мону шиитпирлеп берийнер», «акша-төгерик берийнер» деп диленип-колданып, арбыттынып турун бээр турганын билир болгай бис. Ам үе-биле кады удуртукчуларның психологиязы доорту өскерлип, «канчаргаа мээн мойнумда айтырыглар-дыр» дээрзин бичинлеп билин эгелээни демнеглексенчиг. Хуралды ажылдыр тура, Шериг-оол Дизиржикович «салым-чолувус боттарывыстың холувуста» деп катап-катап сагындырып чугаалап турганы таварылга эвес болгай.

Көдээ черде амыдыралды чүгээр деннелге тудар дээш республиканың Президентизи, Чазаа болдунар-ла хемчеглерни ап турарын демнеглээр апаар. Чижээ, көдээде школалар, уруглар садтары, культура четкизи, омбелге, харылзаа, милиция, оруктар, бойдус камгалалы — шупту социал адыр, бюджеттен акшаландырыр турар. Ам ажыл-агый удуртукчуларының кол чүүктээр чүүгү — чер биле мал ажылы. Бо ийи адырны чүгээр деннелге тудар болза-ла, удуртукчулардан оон өске чүүдаа херек чок. «Силерге черни болгаш хосталганы берген-дир, ам чүгле ажылдаанла көрүнөр» деп, Президентиниң кыйгы-дилээ чамдыкчамдыкта кулак даштындан эртип турар хевирлиг.

Кооператив, ассоциация, эштежилге — чүү-даа деп адаарга, ол көдээде кол будүрүлге чери-дир. Ортумаа-биле алырга, болунун 200 хире ажылчының акша-төгерик-биле хандыра албас удуртукчуну чүү дээрил? Шүүгүмчүлээри кылырындан черле белеп болбайн аан. Ынчалза-даа көдээ ажылышчилер 3-4 ай, оон эртсе чартык чыл чыгам үеде акша албайн баарының чылдагааның анализтеп, ындыг байдалдан үнериниң аргаларын сүмележип чугаалашпас аргажок.

Колхоз-совхозтарның өрелери бажын ажыг, мону төлеп эгидирин 10 чыл хуусаада узадын каан. Ынчап турганының кадындан ажылагыйлар кыр-кырындан өреленип-ле, ядаран-ла турар. Мындыг [illegible]лдарда ажылагыйны [illegible]ан ушта тыртып келир удуртукчу херек. Билиг-мергежилдиг, ажылхерекчи кижилерни кайыын тыварыл? Демократия дүшкен-не дээш, кадрларны үстүнден томуйлаар чоруктан хоорлун турар болгай бис. Кадрларны соңгуп алырының багай талалары база бар, ол дугайында көдээ ажыл-агый болгаш аъш-чем сайыды Самойлов Монгуш хуралга чугаалап турду. Амгы үеде дыңнангыр күүселикчилер херек чок. Бүгү чүвени үстүнден башкарып турган үе эвес-тир бо. Ол системага дыңнангыр, чоп-шүл кижилер херек турган. Ам рынок байдалдарында кижиниң ажыл-херекчизи, тывынгыр-сагынгыры, билиглии, чаартыкчызы — бирги черде туруп турар.

Ам көдээ ажыл-агый болгаш аъш-чем сайыдының илеткелиниде каш фактылар. Колхоз-совхозтарның ноябрь 1-де байдал-биле кыска хуусаалыг өрези 54 млрд. рубль. Хуусаазын узаттырып алган өрезининң болгаш ам алган чәлизининң хуузу — 33 млрд. Бир эвес Россияның төп банкызы «өреңер эгидиңер» деп көөр болза, Тыванның шупту колхоз-совхозтары бүрүнү-биле банкроттар болур. Ынчан ам ажыл-агый чорудар шаадаа чок калыр. Бөгүнде көдээ ажыл-агый продукциязының кол-кол хевирлерин будүрүп кылырының хемчээли көңгүс эвээжээн. Эзт, сүт, дүк будүрүүшкүнү, мал бажы кызырлып турар.

Чүнү канчаарыл ам? Совхоз будүрүлгезининң реорганизациязы 91 чылда Ельцининиң чарлыы-биле эгелээн. Совхозтар ажыл-агый чорударының хевирлерин бот-тускайлаң шилип ап турганнар. Реорганизация соонда 98 ажыл-агыйның 57-зи совхоз, 28-и коллективтиг будүрүлге, 9-у — ассоциация, кооператив, эштежилге, арат, тараачын ажыл-агыйлар кылдыр тургустунгулаан. Боларның саң-хөө байдалын чүгээртедир дээш Россия Чазаа чамдык хемчеглерни алгылаан. Оңбиле чергелештир моон соңгаар (95 чылдың январьдан) төпчүттүнген акша-хөренгиден чээли бээринин чурумун шыңгыраткан. Моон соңгаар эгидилге чок дотация турбас.

Сайыттың санап турарыбиле алырга, моон соңгаар реорганизацияның 2-ги чадазын чорудар херек. Ол чүл дээрге эде тургустунар ажыл-агыйларны бөлүктээри: биргизинге — өре-ширези чүгээр, эки удуртукчулуг совхозтар хамааржыр, олар бисте 28. Ийиги бөлүк — ортумактар, олар — 51. Үшкү бөлүк дээрге эң-не кошкактар-дыр, олар — 11. Боларның орнунга чаа будүрүлгелерни тургускаш, бизнес-план езугаар кризистен үштунар арганы оларга бээр. Өнчүнү кежигүн бүрүзүнге деңге үлепкеш, катап каттышкан, кандыг хевирлиг ажылдаарының аайы-биле юридиктиг эргени тыпсыр. Олар үнелиг саазыннар, вексельдер, коммерциялыг чээлилер, хууда акша-хөренгилер-биле санажыр.

Ажыл-агыйны мынчаар тургузарга, хөй улус ажылдан кызырлыр апаар. Ам канчаарыл ынчаш, рыноктуң хоойлулары ындыг болганда. Шыны-биле алырга, кижи бүрүзү болунун борбак бажын харыылаар үе келгендир ийин. Аштавас, самдарабас, ажы-төлүн түреттнес деп бодаар болза, арага-дарыже чардыгып, пособие, компенсациянга идегеп олурар харык кайдал, ийи кызыл чудурук-биле кандыг-даа ажылды кылыр апаар. Оон өске үүнү канчаарыл ынчаш? «Ажыл кылбас кижи чем чивес» деп, Ленининиң өөреднин хөк бодап сактып кээр болгай бис. Шыны кээрге ылап-ла ындыг үүве-дир ийин.

Ужуражылга-хуралга директорлар бажы аарып турар айтырыгларын элээн чугаалаан. Ең-не хөлзенчиг айтырыг — продукция өртээниң чиниги. «Өртек чок» деп дорту-биле чугаалап болур. Ийи-үш кыш дургузунда сооктуң соогу дивейн, чайның өл-чаъзы дивейн, тайга-таксыл черге азырап өстүрүп алган малыңны күзүн кээп дужаарынга, оон эзди бир килде даштыкыдан эккелген сарыг өңнүг бир шил сугдан чиик болурга, ыглаксанчыг болбайн канчаар. А сүттү куш данда соок-чар дивейн шүжүнейнин саап каарыңга, 1 литрде 350 рубльге хүлээп алыр. Оон садыгда көөрүңге ол сүдүн 1 литрде бир муң рубль апарган турар. Дуктү Черногорскиниң монополист фабриказынга харык чок өртек-биле алыр. Бир КамАЗ дүктү чүдүрүп алгаш, барып садыңга, дүгүн өртээ машинаң хөлезиннинге безин четпейн баарга, ыглап бадыыштардан өске чүү-даа артпас-ла-дыр.

Оон аңгыда, ол эзт, сүт комбинаттары дээн ышкаш болбаазырадылга будүрүлгелери дужааган продукцияның өртээн бербейн, 3-4 ай чедир туразы улгадып кээр. Инфляция үезинде саадаткан акша саазың шаа апаар, ону олар херекке ап көөр эвес. Хоранныын чүү дээр!

Оларның өжүнде продукцияң дорт садыптар арган база чок: чүге дээрге кожуунуңда бичежек болбаазырадылга будүрүлгези чок. Каа-Хем кожуун чагыргазы Сагаан-оол Долгарның чугаалааны ышкаш, «акша төктүп чыдырда», биче будүрүлгелер туттуруп алыры дужүнерге кирген эвес. Кандыг-даа болбаазырадылга, лабораторлуг анализ эртпээн продукцияны канчан садар сеп? Сүдүн та бруцеллезтуг инектен чүве, ону кым билир. Ынчангаш ам көдээ ажыл-агыйның бир сорулгазы ол — кожууннарга бичежек болбаазырадылга будүрүлгелерин ажыдын тургузары.

Дүк болбаазырадырының талазы-биле Тываның улуг идегели — туттунун турар алгы төп фабриказында. Бир-ле Чазак хуралынга Президент Ш. Ооржактың «дугүвус биле алгывысты чаңгыс дээвир адаанга бөлүп алыр-дыр» деп олургаанын дыңнаан мен. Ол фабриканы тудуп чадап чыдырда, мурнунда эккеп каан дерилгелери база эргижирен калган (бурган өршээ, шимчей албазывыс-биле та чеже чүве октаттынып турар чүве ыйнаан. Типографияның «чаа» дерилгелери база «эргижирээн»). Ам алгы төп фабриказынга француз дерилгелер чугаалажып турар, оон өртээ 4 млрд. рубль деп, хуралга Президент дыңнаткан. «Алгы төп фабриказының акционерлери болуксазыңарза, ол дерилгени эмгележип садып алыңар» деп ол директорларны кыйгырып турду. Ынчан ам дүгүнү, алгыны Кызылда фабрикаже сөөртүр, кайда-чүде Черногорскиге чаннып чытпас сен.

Бүдүрүкчү — болбаазырадыкчы — хереглекчи деп схеманың харылзааларын сонуургап көрээлиңер. Президент Ш. Д. Ооржак саналдар аразында мындыг чижек чугаалаан чүве. Швейцарияда бир фермер 50 инектиг. Оон саап каан сүдүн хереглекчи (та болбаазырадыкчы, та харылзаштырыкчы — оозу хамаан эвес) келир ужурлуг шагында ап келбээн, озалдай берген болза, ол хереглекчи фермерге штраф төлээр. А шуут келбээн, сүт ажып калган болза, фермер ийи дакпыр торгаал негеп алыр. Ол бүгүнү керээде айтып каан. Керээниң негелделерин үрээри ындыг шыңгыы турда, белен каяа таваржыр.

Депшилгелиг рынок дижип турар чүвези бо эвес бе? Маңаа кол чүве — керээ-биле ажылдан өөренири. Чижээ, кожуун чагырыкчызы С. К. Долгар «хоорай бистиң продукциявысты Кызылга сөөртүп эккеп сатканы дээш чарыгдалдарвысты төлеп турзун» деп сөс кырынга чугаалаарга, ону кым сагыш-биле төлээрил? Бүгү чүве керээге үндезилеттинген турары быжырымчалыг. А ук керээге шуптузун көрүп каар: кымның транспорту-биле продукцияны үндүр сөөртүрүл, кажан кээп алырыл, кым эккээрил, продукция өртээн кайы үеде эгидерил — бир эвес керээде көрдүнген негелделерни күүсетпес болза, торгаал салдырар.

Шаанда ышкаш, парткомнар «че» азы «хайт» деп каарга, күүседип маннажырының үелери соовуста калган. Ам рынок үезинде чүгле рыноктун хоойлулары ажылдаар ужурлуг. «Банкылар «ээлгир» ажылдап билбес» деп, ол хуралга Павел Кара-Сал шүүмчүлеп турду. Мурыгинаның банкызы 17 хонук чедир шилчидилгелерни саададыр болза, аңаа база-ла торгаал салыр херек. Туразы улуг банкирлерниң думчуун экономиктиг хемчеглер-биле (бөдүүнү-биле чугаалаарга, буруулугнун карманындан акшаны ушпуп ап турар болза) согуп каап турбас болза, холда акша-төгерик туткан улустың туразы кедергей боор ышкажыл. Нинтизи-биле саң-хөө системазын «ээлгир» болдурарының механизмин ажылдап кылыры чугула-дыр.

Оон аңгыда, «Агроханды-рылга» чери чүге катап-катап хуулар салып турарыл, чижээ, бир дугуй, борбак шарик, илчирбе дээш аан. Моон чылдагаанын, буруузун кым тодарадыр ужурлугул?

Күрүне контролюнун дугайында чугаа база хуралга үнүп турду. Саң-хөө хажыдыыткыннары эңдере деп. Ону компьютер системазы-биле контрольдаарын П. С. Кара-Сал санаалдап турду. Ам дүрген-не компьютерлер сатканы дээре, эмин эрттир чыдып калган, самбын шаккыладып олурар үелер эртип тур ышкажыл. Черле ынчаш, контрольду күштелдирбес болза хоржок, мында будулгаазыннар көвей дээрзин чоннун редакцияже чагаа-хораазы херечилеп турар.

Бир берге айтырыг —сайгарылга рыногу. «Рыноктан үндүр кыстырып алдывыс» деп хомудал үнүп турду. Чүү дээр боор, багын чугаалаарга бачыды арлыр. Красноярск, Хакасия колбасазын мында эңдере садып турар, чон ону дөмей-ле садып ап турар. А бистиң Эрзинде колбаса цеги бо күзүн ажыл чок турар болду. Даштыкы сосискаларны отка хаарып бээрге, улус ону күзелдиби-биле садып чип турар. А бистиң колбаса цехтеривис колбасадан бүтербродтар кылгаш чүге сатпазыл?

Совхоз директору И. В. Чучев «морковь үнүп келгенинге мен буруулуг кижи мен бе?» деп хыйлангаш, улусту база каттырты. А күзүн Балгазынның сельпо даргазы Людмила Мангушева «Чучев морковун 4 мунга садар мен дээш, биске 3 мунга бербейн тур» деп чүзү болчук? Ам дугуржуп алганы та кандыг улус ийик, ону уктавадым, ынчалза-даа думчуунун адаанда кедээ хереглекчилерге бээриниң өрнунга, ол морковьту ыяап-ла Кызылдың ногаа базаларынче сөөртүр бе? Оон ол базаа морковь өртээн берип чадап турун бээрге, Иван Васильевич хуралга келгеш, «продукция өртээ негежир дээш таваңгайым дежилди» деп хыйланыр болгай. Ол-ла морковьту Эрзин-Тестиң бюджетиктеринге туда акшага чүге саналдап болбас деп?

«Кайнаар-даа садып болур эрге силерде бар» дээрзин Президент сагындырып олурду чоп. Азы күрүнеге дужаарга, каш дотация бээр болурга, оозун бодааш ындыглар бе? Моон соңгаар дотация дугайын болаан херээ чок деп Президент тода чугаалап турду. Чүге дээрге РФ-тиң субъектилеринге дотация бээр-бербезиниң талазы-биле кончуг ыңгыы документ россия парламентизинде белеткеттинип чыдар дээр чораап.

Көдээ ажыл-агыйның айтырыгларын чежезин-даа чугаалаар болза, ол төнмес. А проблема чок амыдыралды кым көрүп чораанын? Ындыг болганда олар-биле канды чурттаар апаар, бергелерден канчап уштунарын бодап тып эккээр кадрлар кончуг херек.

Көдээ ажыл-агый болгаш аъш-чем ямызы, харалаан, «чаартылгаларның штабы болбайн турар» деп, Президент бо ямы дугайында каксы шүүмчүлээн. Өршээ бурган, бир малчының кырында турар даргаларны адаандан үстүнге чедир санап көөр болза, хөөрем кижи кодан хой чыгыы дээр боор ийин. Ол хиревинде бир удуртукчу «совхозтуң хоюн он-ону-биле самчыгдап каарга, тракторну үрей үстүрүп каарга-даа кандыгдаа харыысалга онаавайн турар» деп чугаалап турду. Ону ол удуртукчу кымдан айтырып, кымга хомудап турары ол? Малчыннары, ажылчыннары-биле ол боду ажыл чорудар ужурлуг эвес чүве бе?

Чамдык директорлар ажылчыйнар-биле контракт чарып ап турарын чугааладылар. Шын-дыр. Контрактының негелделери хажыттынар болза, та байырлашсын, та торгаалдашсын.

Көдээ ажыл-агый болгаш аъш-чем ямызы, кижи бодап көөрге, продукция будүрүүшкүнүн канчаар бериметлиг чорударынга өртемге үндезилеттинген сүмелер, өске-даа деткимче бээр болгу дег. А бистиң специалистеривисте хойну канчаар семиртиринге өртем ады камгалааш, оозун практика кырында ажылдап чоруур кижи бар бе? Мал бажы чүге кызырлып турарыл? Совхозтар ногаа, сад ажылын чүге кылбазыл? Тыва кижилер ногаа, чимис чивейн турарындан, чаа божаан уругларының кадыы кошкак болуп тур ышкажыл.

Демги-ле директорувус Чучевке морковун кая орулгалыг саарын болурун сүмелеп бээр кижилер бо ямыга ажылдаар ужурлуг эвес бе? Оода бо шилчилелиг үеде рынокка ажылдаарының аргаларын айтып берип, керээни канчаар турузарын безин бо ямы өөредир ужурлут-дур.

Ол хуралды чамдык улус колхоз-совхозтарны дүжүреринин хуралы деп билип алган хире. «Дүжүрүнер, арттырыңар» деп айтыышкынны кым бээр ужурлуг чүвел? Биеэги партком чокла болгай. Колхоз-совхозтар ядарааш, дүжүп-даа каарга, орнунга дөмей-ле кандыг-бир чүве албан турар ужурлуг — та араттар, та эштежилге, та каттыжыышкын, та өг-буле бригадалары... Үстүнде ол дугайында чугаалап турар. Анаа-ла тарадыр сывыртапкаш, хөлестен чыдып аар харык кайда боор. Кандыг-бир хевир албан турар апаар. Көдээ ажыл-агыйның хөй хевирлиг тургустунун турар-дыр. Чамдык араттар бүдүн совхозтардан дээре дүжүт ап турар боор чүве-дир. Бир совхоз 1 гадан 3 центнер тараа алган, Президент хуралга оон адын безин адаарындан ыяткан.

Хурал соонда Чаа-Хөлден совхоз директору кыс-биле чугаалажып олурдум. Араттарның ол чедишкининн ындыг-ла кончуг байырлаңчыг кылдыр көрбес кижи болду. Боду агроном өртемниг болгаш араттар ам дээрзинде кур черлерден эки дүжүт ап турар деп санаар. Чылдар эртерге ол черлериң чемишкири куруг каар.

Кайда-даа баш ашкан айтырыглар. Олар кажан-даа төнмес. Келир чылын мындыг хуралга байдал та канчап барган турар. Дыка хөй чаартыкчы ажылдар Көдээ ажыл-агый ямызының бодундан эгелээр болгаш оон ол совхозтарже тараар ужурлуг. Кижи бүрүзү ажылын чогаадыкчы кылыр болза, мээ-медерелип шимчедип, психологиязын өскертир болза, байдал бир чүгээр аңдарлыр чадавас...

Надежда ЭРГЕП.

Бай-Тайга кожуун чагыргазының удуртукчуларының кичээнгейинге

АРА КАГДЫНГАН ТУДУГЛАР. СУУР ОРТУЗУНДА БОК ТӨГЕР ЧЕР

Бай-Тайга кожуунуң төвү Тээли суурда доозарынга акша-хөреңгиниң чок болганы-биле ара кагдынган тудуглар эвээш эвес. Республиканың хереглекчилер ниитилелиниң баштаар черинин болгаш Бай-Тайга кожуунуң хереглекчилер ниитилелиниң чагыы-биле армян тудугжуларның тудуп турганы колбаса кылыр, эзт ыштаар черлер кылдыр туттунуп турган тудуглар барык-ла доостурунга чоокшулап оргаш, ара соксаан.

Ол тудугну долгандыр улуг калбак ак бетоннардан кылган улуг, бедик херимнерин безин шалыпкып ёзу-биле каннап, быжыглап, эптей салып, кылып бар чыткан үүве. Тудугну ара кагганындан ол калбак бетоннар ам бүстүп кээп дүжүп, черде чыдарлары база-ла сыйлып, бүстүп, үрелип чыдар. Улуг хемчээлдиг, күштүг электри энергиязын таарыштыр үлээр трансформаторлардан чүү-даа артпаан —шуптузун адырып, тоймаглап аппарган.

Кожуун чагыргазының ийи каът (сарыг турган), ам агарты чугайлап каан бажыңынга дужааштыр, ийи каът «Човар-даш» деп аалчылар бажыңының шуут-ла чаныында, база-ла ийи каът банк тудуун шуут-ла тудуп доскаш, даштын агарты чугайлап каан. Ам үгле одалга системазы, канализация ажылдары кылыры арткаш, ара соксаан. Бо тудугну Тээлиде КМК-ның Самбынсол Минчимаага, Владимир Минеевке удуртканы бызанчы-бетончулар болгаш Клара Тойбухаанын шеверлекчилер бригадалары эки шынарлыг кылып доскаш, сантехниктиг ажылдар кылыр улуска хүлээдир дээрге, олары чок. Ынчангаш бо тудуг хүлээттинмейн ара турупкан.

140 бичии чаштар турар ийи каът садык тудуунун чер алаанда кезээн (подвалын) туткаш, бирги каъдының ханаларын дөрбелчин ак бетоннардан тудуп үндүрүп оргаш, ара каапкан турган. Ам үү болганыл дээрге, ол тудуг ам кажан-даа улаштыр туттунмас деп шиитпирлээни ол үүве ийикпе, Тээлиде хуужуттунган КМК-ның (даргазы Киров Күжүгет) ол эгелеп каан тудугну күчүлүг көдүртүр кран-биле көдүртүп турган, шуптузун бузуп аппаргаш, ол бускан тудуунун бетон материалдары-биле Тээлиде харылзаа белдиринге одалга чери кылдыр тудуп берген. Бо үүл, амгы үенин чогаадыкчы, саарлыкчы бодалдары бе? Эки келир үе туруп кээрге, ол тудугну тудуп доозар турган эвес үүве бе?

Ол ийи каът садык тудуунун девискээринге ийи улуг оңгарларны база каскылап каан турган. Тудуг ара кагдынарга, белеп казып белеткеп каан оңгарларны үүү боор, «дөмей-ле ону ам хөмер, дуглаар-ла апаар болгай. Ам артында суурнун дап-дал ортузунда казып, белеткеп каан оңгарлар чыдырда, кайда-чүде суурдан ыракта бок төгер черже, бо бензин, кывар-чаар материалдарның кончуг берге, өртек-үнези ол талыйтыр улгаткан үезинде бензин чарыгдап, аай-дедир шаап турган чоор боор, хамык богумну дүнүүн карацгызында шак бо оңгарларже төккүлептейн адыр» —деп, Тээли суур чурттуг бир-ле хамаатының (ол кым-на ирги?) боолук мойнунда борбак бажы, богда өршээ, хенертен шылады «ажылдапкан» ышкажыл. Каш чылдар улаштыр чыглып, чыын алгаш чытканы хамык богун, үстүрер трактор-биле сүвүре, өөле үстүрүп алгаш, бодунун хууда чүк чүдүрер машинаызыга чүдүрүп, дажыглап турган (кара угаан-биле бодаарга, араттарның бирээзидаа хевирлиг аа) дүнүүн карацгызында шак ол оңгарларның бирээзинче овааландыр төккүлепкен кайгал ыргин. Тывыцгыр, сагынгыр тээлижиниң шак ындыг «эгелээшкинин» өске тээлижилер онаа «чүүлдүгзүнүп» хүлээп алган. Эки эгелээшкинин эчизинге чедирер дишкеш хөйнүң сапалы-биле Тээли суурнун дап-дал ортузунга бок төгер черни боттарының төккен богу-биле хөйге көзүлдүр тургусканнар. «Эгелекчилериниң» долдур бок төп эгелээн бир улуг оңгары шагда чайын-на долган. Ону ам дуй үстүрүп. дуглап каапкан. Ону, чут чажыртынып, дуглаар айтыышкынны үстүкү чагырга даргалары-ла бергеп боор. Ам ийи дугаар улуг оңгар база бок-биле долдунган. Ийи каът тудугну тудуп эгелеп каан, чер адаанда кезээн (подвалын) бузуп аппааргa чүү боор.

Ам үш дугаар бок төгер, кайгамчык улуг оңгар база боду-ла тыптып келгенинге, тээлижилер «өөрүвес» арга чок. Ам ол улуг, ишкир оңгар «саванын» эриин долгандыр овааландыр төктүнген боктар, даг-оваалар болуп бедип үнүп, немежип, овааланып-ла турар. Езулуг-ла суур ортузунда бок төгер чер болган. Олче бокту ам чырык хүндүс-ле машина, тракторларга долдур чүдүрүп эккелгеш, төп-ле турар. Оларны «бо канчап бардыңар» деп хайт дээр кижи-даа чок. Кожуунуң чагырга черинин харыысалгалыг ажылдакчылары безин көрүп эртип турар. Кожуунуң санэпидемстанциязының эмчилери-даа чүге чогуур хемчеглер албайн турар үүве—шуут кижи кайгаар. Ол бокта бокка чыдар ужурлуг бүгү-ле бужар бак үүлдер шупту бар: өлген малдар, ыттар, диистер мөчү-сектери, октаттынган идик-хеп, демир-дес болгаш шил савалар аймааның кандыг-даа хевирлери дээш, черле чүү ында чок дээр! Чаныбиле эртерге, чайгы үеде, арта чыттыг, бустуг. Ымыраасээк шуут шиилээр.

Үстүнде айытканым улуг оңгарның долары ырак-ла. Келир 1995 чылды төндүр бок төгеринге четчир болгаш артар дээрзин Тээли суурнун чурттакчылары кымдан артык эки билип турарлар.

Бо тудугну тудар девискээр дээш аңаа чурттап орган беш чуртталга бажыңнарының чурттакчыларын база шүүдеткен болгай. Уваа, өлдеп, кара кайгамчык тудуг төлевилекчилери, даргалар база тургулаар аа? Кара шагда-ла аңаа бажың-балгадын тудуп алгаш, амыршөлээн чурттап орган чурттакчыларны «силер моон чайлап беринер, бажың-балгаттарыңар чайладын, өскээр көжүрүңер» — деп, ол ийи каът садык тудуун төлевилеп, туттуруп турган тудуг даргалары ынча дээн ышкажыл. Сактырга-ла, оон өске тудуг тудар чер-девискээр Тээлиде чок үүве ышкаш аан. Тудугну тудар чер-девискээрин хемчээп, аңаа турган беш чуртталга бажыңнарының херимперин бузуп, чайладып эгелээрге, ол бажыңнарның чурттакчылары ам-на дүвүреп, шынап-ла, шуут өлдепсинип, кайган кааннар.

Тудугну-даа тудуп эгелээн. Биеэги бажыңнар ам аңаа турар аргазы ылап-ла чок болу берген. Ам канчаар, дөрт чуртталга бажыңының өөлери, бо берге үеде улуг шүүдел, чарыгдалдар үндүрүп тургаш, бажыңнарын чаа тудуг девискээринден чайладып, өскээр көжүрер ужурга таварышканнар. Оларның бүгү үндүрген чарыгдал-шүүделин ол тудугну туттуруп турган тудуг организациязы бүрүнүбиле төлеп бээр ужурлуг эвес үүве бе? Олар ону төлеттирип алган бе ынчаш? Оо, чөгенчиг-ле боор!

Ол бузуп, көжүрүп аппарган бажыңнарның орнунга арткан оваа-оваа боктар, амгы бо бок төгер черниң эгезин салган, кол чылдак ол болган-даа чадавас. Суур ортузунда ол тейлер дег, оваа боктарның чанында ам бир хос бажың эңгейе берген турбушаан.

Суур ортузунда бок төгер черниң чиге чаны-биле батган Сельская деп кудумчуну, бо эрткен май 9-та, Тыва эки турачыларның тураскаалынын чанынга митинг эрттирип тургаш, эрткен чазын бистеп чарлып чоруткан, тыва эки турачы. дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуну Серен-Дондуп Амыр-Сатович Салчактың чырык адын мөгеджидип, ол кудумчуну Серен-Дондуп кудумчузу кылдыр эде адаан. Ол эки шиитпир болган. Кудумчу асфальтылыг. Тээли суурнуң дап-дал ортузунда шөйлүп өскээнбиле онзаланып турар. Багай-ла үүве чүл дээрге, кудумчунуң таптыг-ла ортаа кезээнде элээн улуг делгем, ажык чер-девискээрни ээлеп, хөйнүң караанга көскү кылдыр төктүнген улуг оваа боктар ол. Бир-бир бодап, көрүп турарга, дайын болган шөл, оңгулар-даа кижи сагыжынга кирер. Энгегер турар хос кара бажың база ону бадыткаапзыг.

Тыва эки турачының Украинада дайылдажып турган шөлдериниң бирээзин, ол-ла хевээр кылдыр, ооң ады-биле адаан кудумчуда макет-хевирге көргүзүп каап-даа үүве дег. Амыдыралда херек кырында боду-ла дүгжүп, тааржы бээр мындыг үүлдер, таварылгалар база тургулаар.

Бо ханы каскан оңгарларны долдур төктүнген бужарбагай боктар чаъс суу-биле холушкаш, черниң адаккы ханы каъдынга улам ханылап, сипниккеш, бистиң ижип олурарывыс ханы кулуктарның (эң ылаңгыя ооң чоогунда бажыңнарга) суунга дамчып келбес деп магадылалды кым биске бээрил?

Тээли суурнун ортузунда бок төгер улуг оңгар келир чылга бүрүн четчир деп үстүнде база айыткан болгай мен. Ооң сөөлүнде, дараазында кайы кудумчуга бок төгер улуг оңгарлар казарын болап, планнап көрүп турар үүве ирги? Ону үе көргүзе бээр боор оң.

Седип ИРГИТ.

Тээли суур.

Каайлы черинде

ДУЗА КАДЫП, ХЫНАП...

Россия Федерациязының Күрүнениң каайлы комитединиң (даргазы каайлы албаныың күрүнениң чингине төвүлекчизи А. С. Круглов) база Чөөн-Сибирьниң каайлы эргелелиниң (начальниги күрүнениң каайлы албаныың III чергениң төвүлекчизи В. Р. Анюцкий) чагыргазында бактаан турар Тыванын каайлы чери (начальниги каайлы албаныың 1 чергениң төвүлекчизи И. М. Сувандия) ноябрь 17-де тургустуганындан бээр 2 чыл оюн демдеглээн. Ол юбилейнин бүдүүзүнде Чөөн-Сибирьниң каайлы эргелелинден методиктиг база практиктиг дуза чедирип, ол ышкаш бистиң каайлы черинин саң-хөө болгаш өске-даа ажыл-ижин хынаары-биле комиссия чедип келген. Олар кымнарыл дээрге, комиссияның удуртукчузу Светлана Сергеевна Касимова — ук эргелелдин контроль-ревизия килдизинин начальнигинин оралакчызы, Евгений Евгеньевич Сорокин — эргелелдин контроль-ревизия килдизинин кол ревизору, Владимир Геннадьевич Заиров — эргелелдиң контроль-ревизия килдизинин башкарыкчы ревизору, Любовь Михайловна Полякова — Хакасияның каайлы черинин саң-хөө килдизинин начальнигинин оралакчызы, Наталья Григорьевна Изюрьева —Бурят Республиканың каайлы черинин саң-хөө килдизинин начальнигинин оралакчызы.

Ол ышкаш Владимир Николаевич Чурдиков — Хакас каайлы черинин контрабандабиле база каайлы чурумун үрээр чорук-биле демисол килдизинин начальниги, Владимир Борисович Федулкин— ол-ла каайлы черинин эге истелге килдизинин начальнигинин оралакчызы, олар бистиң Тыванын каайлы черинин эге истелге килдизинин ажыл-ижи-биле танышып, арга-дуржулга солчуп келгеннер.

Аалчылар декабрь эгезинге чедир ажылдаап аъттанырлар.

Батый КЕНЕШ.

Тыва каайлы черинин парлалга референтизи.

ЫЫДЫ ЧИТКЕН РАДИО, КЕЛБЕСТЕЙ БЭЭР СОЛУННАР

Тыванын Таңды кожуунунда Владимировка дээр бир суур бар. «Россия» совхозтуң төвү ол-ла болгай.

Ол школаның Горький аттыг кудумчузунда чаа школа тудуун эгелээнинден бээр беш чыл ашкан. Ону таксаш чыл болгаш кылып доозар үүве. Шаарара бергенне турбушаан.

Ол школаның тудуун эгелээр дээш кудумчуның чагыларын үреп, ында радио удазыннарын үзүп каапкан. Ооң хайы-биле ол ынчаар бажыннарда радионуң дамчыдылгазы шуут чок. Суурда почта салбырының даргазы Оксана Ооржак-даа олче сагыш салбастаан. Ол кудумчунун чагыларынга радио удазыннарын кым улап киирер үүвел аап бо? Көдээ Советтин чагыргазы мырыңай үүнү-даа ыыттаар хөөнү чок дивес силер бе.

Оон ыңай, Таңдының бо суурунда почта ажылдакчыларының солунвар чедирилгези база баксыраан-дыр. Улустуң чагыткан солуннары чели хонгаш бир келир. Чамдыкта оң беш хонгаш, аар үүк дег, бо үүдүрлүп кээр-дир. Хенертен чаңгыс угда эңдерлип кээрге, ону кижи помчуп-даа күш четпес үүве болду. Чоннуң чагыткан солуннарын, сеткүүлдерин дүргеп чедирериниче кажан сагыш салыр? Оон ынай, Горький кудумчузунга радио дамчыдылгазын кажан кылыр ирги? Ыыттавастаан радиоже, келбестей бээр солуннарже сагыштан салып көрүүнүпер. Мээң-даа, өске кожаларымын-даа дилээ мындыг-дыр.

Борбак МОНГУШ.

ЧҮҮ ДЭЭШ?

Бүрен, Университет, Сергей Лазо кудумчуларының чурттакчылары бистер 1994 чылда чайның эгезинден эгелээш, чайлады суг дамчыдар дээш оңгарларны казып алырывыска, изиг, чамдыкта соок-даа суг бербейн, үүгле сентябрь айның төпчүзүнде сугну берип эгелээн. Ооң түннелинде үүү болганыл дээрге, чурттакчылардан 290 мүң рубльни төлеттирген. Ол дугайын айтыларга, суг дамчыдар хоорзаларны солаан бис деп харыы берген. Изиг суг дээш акшаны чайладыр төлеп келдивис, айтырарывыска — «төледир дээн» деп кыска харыыны бухгалтерия биске берген. А бистер, ол бажыңның чурттакчылары, изиг, соок суг берип турары дээш ай санында-ла акша төлеп турар болгай бис. А ынча акшаны үүге бистерден төлеттирип турарыл? Хоорзаны солааны бистерге, ол дээш ай санында акша төлеп турарларга, кандыг хамаарылгалыг үүвел?

Бо айтырыгны чогуур черлер өөренип көөрү күзенчигдир, үүге дээрге, рыноктун бо берге үелеринде акша-төгерик чедишпейн бергедеп турда, чоондан ынчаар артык акша төлеттирип ап турарга болур бе?

Далар НАМЧЫЛ.

Тыва Республиканың алдарлыг артизи.

МАЛГА ЫНАКШЫЛ

Ынакшыл. Ыдыктыг, чүректің ханызындан төрүттүнер, бердинер, эргим бо сөстүң утказы ханы. Кижилер колдуунда чалыы назынындан чаяаттынып, бойдус аныралындан әр, кыс ийи кижиниң салым-чолун доңнаштырар чаяалганы ынакшыл деп санап чоруур. Ынаншыл деп сөс аңгы-аңгы уткалыг. Кижи долгандыр турар бойдуска, төрээн черинге, төрел чоңунга, аас-кежиинге база чүрээпиң ханызындан ханы ынакшып чоруур. Ынакшыл чокта чуртталга, амыдырал чок. Ынакшыл билбес кижилерге амыдырал дүмбей дүн-дүр. Ынчангаш дириг кижи бүгүдези бүгү-ле чүвеге ынакшыыр ужурлуг.

Ынакшыл. Азыраан малынга сеткилиңден бердинген, аңаа ынакшаан кижилер база турар. Ыңдыг кижиге Эрзин кожуунга бо чыл эгезинде чораан, таварылга болуп ужурашкан мен. Бай-Даг суурдан Тес хемни дош оруубиле кешкеш, кышкы чурумалдыг, ак чоорган-биле шугланып алганзыг, ылым-чылым тейжигештериг эртип чораан, Чөөгей-Бажы деп черде кыштагда «Чаа орук» кооперативтиг ажыл-агый бүдүүлгезиниң мурнакчы малчыны-биле чугаалажып танышар аргалыг болган мен.

Чөөн чүктен бакылап келген хүннүң хереллери ол кыштагны шыва анкан турда, сарыгзымаар шырайлыг, әрес характарлыг, ортумак дурт-сынныг, чылыг идик-кептиг, бежен хар чоокшулай берген назылыг хире әр доруг аңдын эзертеп алган, эктинде боозун чүүктепкен, дуранын астын алган, оларже үнүп эгелээн хоюн бараадан көрүп турда ужураштывыс. Хүрей-кызыл шырайлыг, бопуугур, кызыл чаактарлыг, кыдырык улуг, кара характарлыг, мөгешыырак боттуг, моолдарныы дег шырайлыг, чараш хөрээжен коданында ажылдаан...

Чараш-Ораш деп черге өгбүле тутканындан бээр 23 чыл эртип турар. Оон эгелээш-ле олар малчыннан келген.

Бүзүрел. Амыдыралга мөңге чүве турар әвес. Байырның адазы 1953 чылда, бүгү совет улус Сталин башкы өлген дээш ыглажып турар өйде чорта берген. Аязы Сенди тозан чылда чок болган. Кыстың ачазы база чок, аязы Чечек Севил ам-даа дириг, хуузунда малын малдап, аңгы-башка чурттап чоруур. Ада-йезиниң ажыл-ижин салган алган, оларның оруун оруктап, изин истеп чоруур аныяк өг-бүлени ам-на номчукчуларга таныштырын көрейн. Өгпүң әр эзизи Байыр Анчысович Мандал, хөрээжен эзизи Наталья Балдановна дээр. Байырның эрткен амыдыралында онзагай чүведаа чок. Ол, өске эш-өөрүбиле бир домей, Бай-Даг ортумак школазын доосхан, шериг албан хүлээлгезин эртиргеш, Кызылга чоланчылар курузун доозуп алган. Хып дээн аныяк әр Бай-Даага бир чыл чоланчылаан. Ынчалзаадаа ол кожуунга түржүк, республикага ат-сураглыг, бүзүрелге идегелдиг малчын апарган.

Сураглыг малчын апарганыдарның чажыды чүдел, өскелерге үлегер-чижек-даа болур-ла ыйнаан, чугаалап берип көрүнерем, Байыр Анчысович — деп, бир чугаа аразында сонуургаан мен.

— Чажыт чүү бооруа аан. Малга ынакшыыр хөрек. Азыраан малынга ажы-төлүнге дег, ынак әвес болур болза, оон чүү-даа үнмес. Малынга түрүктүг ханызындан бердинер, быжыг тура-сорук, малдың чаш төлүн бүрүн камгалап алыр дээш чүткүлдүг күзел, алган хүлээлгезин күүседир сорук, мөөнүеттинген арга-дуржулга — хойжунуң чажыды ол. Оон аңгыда малга одар-белчиирни таарыштырар, чайлагладыр, семиртир. Эрткен чылын орап дүвүүде Нарын-Уургайындан бээр малымны чайлагладып семиртип алдым. Чажыт деп чүү чажыт турар боор. Кадарган малынга, күш-ажылга ынакшыл — ол-ла-дыр.

Малга ынакшыл. Чамдык малчыннар кадарган малынга ынак әвес, чалгаа-шүшпең, кыымак әвес болганындан малы өспес, оор-сукка алзыр, өлүр, чудаар, аарыыр болгулаар. Байыр Мандал ыңдыг әвес болдур ийин. Ол 1988 чылдан бээр алды чыл улаштыр төрүүр чүс хойга онаштыр чыл санында чүстен өрү хураганны ап келген. Чүгле эрткен чылды бешин көрээлиннер. Төрүүр чүс хойдан 140 хураганны алган. Тергин чедишкин. Эки кылган ажыл, өлөп чиппес алдар дижир бис. Ол шын. Тыва Республиканың чаа-ла тургустунган чылында ол ТР-ниң алдарлыг малчыны деп хүндүлүг атты алган. Эрткен чылдың түүнели-биле орден-хавыяа-биле база шаңнаткан. 1990 чылда эки көргүзүү дээш «ЛУАЗ-696» маркалыг чиик машинаны әәлчег чок садын алыр талон-биле шаңнаткан. Ынчан 5 муң ажыг рубль-биле ону садып алган. Ам болза оон өртөөн миллионнар-биле санажыр болгай. Аас-кежиктиг кижидир.

Малды хуужудар деп чугаа бар-дыр. Ону чүү деп малын оорга алаыр, чангыс сөс-биле чугаалаарга, сандараан улус болган. Шынаңла, малды душкан-на кижилерге үлептер болза, бир дугаарында ажыл-агыйлар буступ дүжер, экономиказы будалыр. Ийде, кижилерниң аразында багай хамаарылга тыптыр. Чамдык кижилер арат ажыл-агыйлыг болгай. Кайыын одар-белчиир, эки черлер тыптырыл? Ынчангаш малды хуужудар деп чүвеге мен-даа, өске малчыннар-даа удур.

Малчыннарның шалыныың әвәәжиниге, ай-айы-биле акша тутпастай бәрининге бо өг-бүле база хомудан орар. Хойжуларның акша-шалынын автомагазиннерже шилчидип каар. Хереглел бараннарының болгаш аъш-чемниң өртөө дендии өскен. Оларны садып алыр-ла кижилер алыр. Малчыннарга акшаның боду херек. Студент, өөренікчи уругларынга болгаш бирээ-сиреэ-ниг туда садып алырынга, кыыр-чаар материалдарга чугула дээрзин малчын неман калды.

Малчын уттут Байыр Мандалдың коданында, ол чорумда, 343 баш хой бар чораан. Өтүүн хөрээжен эзин Наталья Балдановнаның ажылы база чымыштыг. Салгал дамчаан малчын болгаш әр кижиниң кылыр ажылдарының шуптузун ол кылып билир. Оон кадында не кижи уруг-дарыг азыраар, кижизидер, аъш-чем кылыр, идик-хеп даараар дээш, чүнү кылбазыл.

Өөкер иштиниң шаңналмакталы бажын ашкан кижи-ле-дир. Силер база оон чыда калбайн ажылдаан турар болгай силер. Чүгле әр кижини мактаар, шаңнаар дээш сеткилиңер хомудай бербес-тир бе? — деп, Натальядан сонуургаан айтырган мен.

— Байырның чедишкини дээрге-ле мээн база чедишкиним-дир деп санаар мен. Хөрек демдектери, дипломнар, мактал бижиктер болгаш өртектиг барааннар-биле база шаңнадып-ла чораан болгай мен. Байыр келир чылын беженнээр. Уруг-дарыывыс шору өскүлей берген, дузаазын база када бээрлер. Эрткен чылын артыкка алган ийи чүс ажыг хураганывыс-биле шаңнаттывыс. Малдан халбактанып чоруургa, эктинден элевес, хырнындан аштавас чүве бо. Өөм әәзиниң ат-алдарынга чоргаарланып чоруурундан өске артык сеткилим чок.

Малдаан малынга ынак, хүлээнген ажылынга сеткилиңден бердинген, күш-ажылга чажындан чаңчыккан, аас-кежиктиг, ажыт-төлдүг Байыр биле Наталья Мандалдарның өг-бүлезинге киргеш, ажыл, амыдыралы-биле танышкаш, кижиниң чоргааралы хайныгып келир чорду. Моол таладан оор кижилер оларның чылгы малының чартыын сүрүп апарган. Кайда, чүде моолдар кымның малын кайыын билир, кожуун иштиниң оларга дузалажыкан кижилер бар болганы ол. Ажылыш дээнде карак кызыл, кежээ, олут чок кижилерге оор кижи өштүт, адаргаар. Оорладып турза-даа Мандалдарның чылгы, бода, шээрдаа малы ам-даа арбын. Кижилер ынчаар чурттаар хөрек. Малга, күш-ажылга ынакшыл ол хире ачы-дузалыг-дыр.

Бо малчыннарның бактаан турары Чөөгей хойжуларының кыштагларында электри чырыы бар. Ону СССР-ниң Дээди Совединиң депутады турган, Соян Сонович Алдын-оол кыдырткан. Оон ачызы-биле «Мөрен» ажыл-агыйның малчыннары телевизорну көрүп турар. Эрзинниң ажылгыр оглу Байыр Мандалдың чайлаглаарда хереглээр өө, оозун үүдүрер тевеэн-даа бар. Салым-чаяанындан азыраан малынга ынак, биче сеткилдиг, әш-өөрүрек, байшыырак, хүндүлээчел хойжу өг-бүлеге кирип, оларның-биле аксы-даа бол, ажыт-чажыт чок хөөрежип, амданныг аъш-чемин чоглап, таныжып алыры журналист кижиге аас-кежик.

Эрзин девискээринге шолбан сылдыс чырыы үнүп келгенде, әәр-дагыр оруктар-биле Бай-Дагже үнүптүвүс. Чөөгейиниң соок хады машинавысты кам чок улдап чорду. Озалааш кыштаг черде дириг шолбан хып чыдып кагды. Байырлажып тура, хол тудушканывыстан сураглыг малчыннарның ажылижинге, азыраан малынга ынакшылының отчугаштары өшпейн, ам-даа мээн холумну чылыдып чораанаыг. Хүлээнгенин күштүг, онаанганын омактыг деп санаар, амгы рынок үезиниң саулуг маадырлары, төрээн черниң ажыл-ишчи ажы-төлү Байыр биле Наталья Мандалдарга мени ужураштырган совхоз директорунга өөрүп четтиргенимни канчан илеретпес мен. Чоруурар чогуп, ажыл-үүлеңер бүдүпле чорзун, малчыннар. Малдыг кижи каас. Ону силер-деп ылап-ла көрдүм.

Сарыг-оол КУУЛАР.

Чурумал

ИЙИ-ТАЛЧЕ КЫМ ЭЭ КӨРНҮРҮЛ?

Канчаар-даа бодап кээрге, кижиниң чурттан өскен черчурту дег эргим чүве чок. «Күш төлүнге, кижи чуртунга ынак» деп анаа-ла чугаалаваан-на болгай. Ында ханы утка сиңиккен.

Каш чыл бурунгаар Ийи-Тал суурга ажыл-ишк, ыршоор диңмирээр турганын ам-даа сактып чоруур мен. Орай кежээге чедир клубка янзы-бүрү оюнтоглаа, концерттер болгуулап, харын-даа Моолдың аймактарындан артистер кээп, солун концертин бараалгадып турдулар.

Клуб дээрге кызыл-дуругбиле дөмей чүве-ле болгай. Чүгле бак-чаяаныг — малгаш-биле тудуп каан болганындан бир чылын улуг үер уржуундан «бурганнай» берген болбазыкпе. Ол хеваар таптыг клубка чединмээн суур бо. «Сугга дүшкенде оызаа сүгжу» дээн ышкаш, арга-чадаарда суурнуң үстүү талазынга дөрт аал-иштн чурттаар бажың тудуп тургаш, ону клубче шилчиткен. Чүгле бичин, тары кончуг дээрден башка, чогум суурнуң бодунга оюнтоглаа, кежээлер эрттиреринге четчир турду. Ол аргаланып турган клуву бир чылын та чүнүң хайы-биле чүве, өрттенген. Оон бээр база әлээн үе шуужун әрте берди.

Ийи-Талда үш чүс хире ереге бар болгай.. Кыргаңындан бичиниинге чедир чыгдынып тургаш, «Демниг саасскан теве тудуп чиир» дээр болгай, хөделген болза база ужур бар турган хире. Ол шала эгелеп каан тудуун чадажып турда, улам «карахолдуглар» ажык-кончаа сүрүп, халдап эгелээн. Чок-ла дээш олурарга, бо бөрге үеде кым-даа «ма» дээш аасче сукпас-тыр ийин.

Бакка бак улашкан дээн ышкаш, аргаланып, тоттуруп, хөпкерип турганы садыы база өрттенип калган. Аъш-чем чок болза, чаңгыс-даа хүн канчан чурттаарыл? Машина-балгаттыглар харын ындыг-ладыр: чычаанынга олурупкаш, хоорай кайы сен дээш хан баткаш, саттынып алгаш келир. А чадаглар, чединмештер канчаарыл? Хлеб, сүт дээш, хүннүң-не хоорай бадар бе?

Арыг-силиг болуру — кадыкшылдың үндезини дээр болгай. Хир-чамын арыглап, чунуп ап турган дың-кара чайгыс чунар-бажыңы база үрелген. Чунуп аар дээш база-ла бок-сагын туткаш, хоорай бадар бе? Берге-ле айтырыг-дыр. Амыдралга кол-ла херек үүлдер чок боop турар-дыр: клуб, садыг, чунар-бажын. Ойнаар-хөглээр чер чокта аныяктар кожээни кая эрттирерил? Чеже аай-дедир кудумчуга кылаштаарыл?

Садыг чок-тур. Ам чүү боор — кажар-оптуг коммерсантыларга, думчуктары чыт эңдээр әвес, орук ажыттынган, улуг өртектиг барааннарын чедире бээрге, алыр апаар. Каш акша ынаар-ла ала-чайгаар шуужун кире бээр-дир. Кижи кедер эгинизиг, чиир хырыныг болгай.

Ийи-талчылар алыс талантылыг улус болгай. Мен бодум адаа чурттан чораан болгаш ол талазы-биле билирим аажок ийин. Кол-ла чүве — удуртулгадан кончуг хамааржыр. Суму чагырыкчызы бар-дыр, совхоз директору бар-дыр, профәвидел, хөрөзженнер чөвүлели, башкылар коллективи дээш, өске-даа организациялар чүге демнежип алгаш хөделбезил? Кым-на өске черден келгеш хамык ажылды кыла бээр ийик. Кайда-даа берге —чүгле актага үскеш турар болгай. Харын деткимче, дуза турбайн канчаар. Ону, мону канчаза эки ирги деп арга-сүме айтырза кым холуп сумас, деткивес деп?

Ийи-Тал — алыс шыырактарның чурту дизе хөрөдиг болбас боор. Кандыг-кандыг мергежилдиг кижилер оон үнмээн дээрил. Олар чурттун аңгы-аңгы булуңнарында амыдырал - чуртталгазыныңаал-ораныының аайы-биле чурттап, ажылдан чоруурлар. Бетн дээрге, депутатка чаа сонгуттурган Мерген Кыргысович Анай-оолду адаарга-ла четчир. Ол база Ийи-Талга өскен, оон школаның бирги эргинин артан, «А» деп үжүктү адап өөренип, эртембиляг чедип алырынга орукту ажыткан төрөөн суурудур. Чонуң бүзүрелин чедип аары ындыг белен әвес херек. Ону чүгле ажыл-үүлебиле харыылаар апаар.

Мен бодум хуумда Мерген Кыргысович өскен-төрээн суурунче эз көрүп, бо үстүнде адап бижээним үш ожуктуң кайы-бирээзиниң одун кыпсыптар арга ында бар деп бодаар мен.

Хөөкүй-ле Ийи-Талды ирээй дээрге кайын боор. Ында чурттап турардарның ону чүгле эде-хере удуртурундан көл хамааржыр апаар. Ийи-Тал кажан-даа привес. Үе чаңгыс черге турбас, хүн бүрү амыдырал шаа-хиреэи-биле чоруп олурар. Кажан бир-ле хүн ийи-талчылар чунар-бажыңыг, садыг-саймаалыг, ойнаар-хөглээр клубтуг апарган турары чугаажок. Улуг чогаалчывыстың «Ыржым булуңуче» шилчий бээрге, кайын боор ийик. Бодапыңар, үлүүнер киринер, хөделиңер, чаңгыс суур чурттугларым.

Ирина БЮРБЮ.
Кызыл хоорай.

КАИ экраны

РЕСПУБЛИКАНЫҢ ОРУКТАРЫНДА

Республиканың оруктарында берге болгаш нарын байдал тургустунган. Эрткен чылдың бо үеэзинге бодаарга, эртип турар чылдың он айларының дургузунда орук-транспорт озал-ондаа болганының түүнелинде өлген кижилериң саны 8,3 хуу өскен. Орук шимчээшкининиң дүрүмперин хажыда бээр таварылгаларны дилеп тывар, буруулугларны илередир талазы-биле КАИ ажылдакчылары дүн-хүн чок доктаамал ажылдан турар. Октябрьның 17-ден эгелеп республикада «Орук шимчээшкининиң айыыл чок чоруунун талазы-биле ай» чарлаттынган турган. Ол үениң дургузунда рейдилер чоруткаңының түүнелинде үүгле Кызыл хоорайның кудумчуларынга орук шимчээшкини үрээн 4387 таварылганы илереткен. Оларның аразындан онзагай дээн таварылгаларны көргүзүргe мындыг: техниктиг күрүне хыналдазып эртнээн автотранспорт башкарыы чораанындан — 583 чурум үрээшкини, орук шимчээшкининиң дүрүмүнүң демдектерин болгаш шыйгларны сагыыаанындан болган 509, пассажирлер артыштырар талазы-биле чурум сагыыаанындан 328 чурум үрээшкини болган. Арага ижип, эзирип алгаш транспорт башкарып чораан 219 чоланчылы туткан.

Пассажирлер аргыштырарының чурумун сагыыаанындан болуп турар озал-ондак элээн дувренчиг болуп турар. Эрткен чылдың бо үеэзинге дениээрге, бо чылдың он айларында ындыг чурум үрээшкининиң саны 12 хуу өскен.

Кыш душкен. Оруктарның кыры доңгалып, орук-транспорт шимчээшкининге айыылдыы кончуг апарган. Ыңдыг үеде машина башкарары берге деп чүвени чоланчы кижи бүгүдеэн эки билир. Маңаа оруктарны хайгааараар ажылдарны үеэзинде кылын чорудары кончуг чугула. Ол кандыг ажылдарыл дээрге озалдыг дээн черлерге довурак, элеэзин төгери, көшке, кылын хар дүжүпкениниден оруктуң дуглалы бээрин болдурбазы дээш, оон-даа өске. Бо чижектиг ажылдарның үеэзинде кылдынмайн, хайгааратынмайн баары чажыт эвес болдур ийин.

Шак-ла ындыг чылдагаан-биле ноябрь 19-та Чөөн-Хемчик кожуунунуң Кызыл — Тээли оруунуң 208, 202, 207 километрлеринге үш орук транспорт озал-ондаа болганының түүнелинде үш кижи амы-тынындан чарылган. Баш удур санаашкынардан, хыналдалардан алгаш көөрге, республиканың оруктарынга болуп турар орук-транспорт озал-ондаа колдуунда оруктуң тайгыр болуп турарындан болгулаан болуп турар. Үстүнде чижек дээрге Чадаананың орук-тудут-септелге участотунун ажылдакчыларының оруктарны аштаар, довурактаар, септээр ажылдарже багай кичээнгей салып, харын-даа ону бо үеде шуут чорутпайн турарының хереча-зин ол-дур. Ол озал-ондак талазы-биле истелге ажылдары чоруп турар. Орук хайгааараар албаның үеэзинде чедир-ылбаан ажылдарының уржуундан иинтизи-биле республиканың оруктарының байдалы черле өөделиг эвес.

Оруктарга болгулаан орук-транспорт озал-ондааның әң аар дээн хевирдери арат ажыл-агыйлыгларыг хуу автомашиналарның чоланчыларының буруузу-биле болдуунуп турар. Орук дүрүмперин билир-даа болза, ону хереккe албазындан, ажыл-агыйларның удуртукчуларының талазындан хыналда-хайгааарал чогундан болгаш кожуун, суму чагыргаларының кичээнгей салбазындан, хуу автомашиналыг чоланчыларның туразы улгадып, пассажирлер долдур олуртуп алгаш, хай-халап үндүрүп турарлар-дыр.

Ыңдыг сеткил-хөөпүүн, улуг тураның хайы-биле ноябрь 14-те Өвүр кожуунга улуг озал-ондак база болган. Чаа-Суур суму чагыргазының даргазы Виктор Чаш-оолович Сарыглар УАЗ-3303 автомашиназынга (43-08 ТМВ күрүне дугаарлыг) олуруп алгаш сургаклыл чораан үеэзинде 1943 чылда төрүттүнген, эзирик Даш-оол Сюрюн-оолович Кууларга машиназын башкарткан. Кижи олурар кылдыр эде дериттинмээн ол машинаның кузовунуң кырынга чеди кижи чораан. Хандагайты — Торгалыг автооруунуң 13-кү километринге дагдан кудургайлап баткаш эзр орукка эзирик чоланчы рулюн башкарып ыыдавайн баргаш, деңге барып машинаны шаштырган, ОТОО-нуң түүнелинде беш кижи янзы-бүрү кемдээшкинни алган, чоланчы ол-ла черге өлген. Бо факт талазы-биле истелге ажылдары чоруп турар.

Эштер чоланчылар, сактып алыңар: транспорттун озал-ондак чок шимчээшкини, а ол ышкаш чадаг кижилериң орукка айыыл чок чоруу үүнүң-даа мурнунда силерден кол хамааржыр. Шимчээшкининиң дургенин оожумнадыңар, орук белдирлеринге онза оваарымчалыг болуңар, мурнунда чоруп орар машинаны эрте маңнадып чыда, оваарымчаңар күштелдириңер, эң-ле чугула чүве — руль артынта арага ишпеңер.

Руль артында эзирик чоланчы — чайлаш чок хайхалап-тыр.

Эрес-оол ХААЖЫК.
ТР-ниң ИХЯ-зының ККАИ начальниги, милицияның майору.

Делегейниң ДИПТЕРИНДЕН

СЕУЛ. Дүшкен ССРЭ-ниң болгаш оон сөөлүнде Россияның Мурнуу Көрейдеп алган чаэлизин чепсек-биле төлээр дугайында чугаалажыышкыннар Россияның болгаш Мурнуу Көрейниң камгалал ямыларының төлээлекчилериниң аразында эгелээн. Ол чугаалажыышкыннар 1994 чылдың декабрь 1-ге чедир ургулчүлээр. Чаэлини Россияның чепсээ-биле элээн хемчээлге дугаарынга Көрей Республиканың удуртулгазы моон мурнунда чөпшээрешкеп турган.

Ынчаарга Россияның чепсээниң өртээнге хамаарыштыр ийи чурттун төлээлекчилери чугаалажыышкыннарны уламчылап турар. Россияның Мурнуу Көрейге эгидер өрезиниң хемчээли амгы үеде 400 миллион доллар чедип турар. Ук өрениң ортаа кезиңи Россия моон соңгаар чиг эттн, материалдарны Мурнуу Көрейге чорудун бээри-биле дуглаттынар. Сөөлгу медээлерни саугаар алырга, 180 миллион доллар өртектир Россияның дайынчы самолеттарын, танкыларын болгаш өске-даа дайынчы техниказын Мурнуу көрейге чорудуп бээри көрдүнүп турар.

ЛИССАБОН. Федерация Чөвүлелиниң даргазы Владимир Шумейко баштаан Россия Федерациязының Федерация чөвүлелиниң делегациязы Португалияга барып чораан. Ийи күрүнелериниң парламент аразының харылзаалары Россияның болгаш Португалияның аразынта кады ажылдажылганы калбартырынга, дуржулгазын солчурунга улуг ужур-дузалыг дээрзин ийи чурттун парламентилериниң удуртукчулары онзалап демдеглээн. Россияның делегациязын Португалияның президентизи Мариу Соареш болгаш премьер-министр Анибал Каваку хүлээп алган. Тоталитарлыг езу-чурумдан демократтыг эргелеп башкарылгаже Португалияның шилчириниге чурттун парламентизи шиитпирлиг рольду ойнаанын ужуражыышкын үезинде база онзалап айыткан.

НЬЮ-ЙОРК. Боснияның сербилери мусульманнарының эзлеп алганы Бихач хоорайны хостаар сорулга-биле ынаар шавар халдаашкынны калбартып турар. Ында байдал дугайында айтырыгны Каттышкан Нациялар Организациязының Айыыл чок чорук Чөвүлелиниң чугаалажып көрген. Босниядa Сербияның шериглериниң агаардан бомбалаар дугайында шиитпирни КНО-нуң Айыыл чок чорук Чөвүлелиниң херек кырында хүлээп алганын Айыыл чок чорук Чөвүлелиниң даргазы Мадеп Олбрайт (АКШ-тан сонгуттурган хөрөзжен кижи) дыңнаткан. Бихач хоорайны камгалап турар мусульман шериглериниң саны 3,5 муң кижи, а шавар халдаашкынны кылып турар сербилериниң саны — 7 муң кижи.

ДЕЛИ. Пакистанның армиязы чурттун соңгу-барыын девискээринде улуг хемчээлдиг шериг өөредилгезин эгелей бергенин Делиниң информация агентилели дыңнаткан. Шериг өөредилгезинде танк кезектери, ужар үүл болгаш курган чер шериглери киржип турар. Шериг өөредилгези болуп турар черге Пакистанның президентизи Фарук Легари чеде бергеш, дараазында медегледи кылган: «Пакистанның хосталгазын болгаш хамаарышпас чоруун камгалаар дээш моон соңгаар болур тулчуушкуннарга чурттун шериглериниң дайынчы мергежилин бо өөредилге бедик чадаже кадурер ужурлуг». Шериг өөредилгезин пакистан армияның штавының начальниги генерал Абдул Вахид удуртун турар.

БЕЛГРАД. Сербия Республиканың девискээринде шериг болгаш хамааты объектилерни НАТО-нуң шериг самолеттары эрткен средада бомбалаан түүнелинде Бихач хоорайның чөөл талазында Ясенина суурга серби чеди бичин уруглар болгаш саттыг бир хөрөзжен кижи өлген, хөй кижилер балыгланган. НАТО-нуң самолеттары ол суурда кадаа фабриканы база бомбалаан.

Сербияның агаардан камгалал шериглериниң туруштарынче халдаашкынны НАТО-нуң самолеттары кылып, бомбалан, ракеталар-биле боолан турган үеде ийи эмпелгеге элээн каш кижи өлген болгаш хей кижи балыгланган. Ынчангаш НАТО-нуң самолеттары Босния сербилериниг өлүм-чидимин, үрегдээшкинни таварыштырып турар. Сербияның чүгле шериглериниң эвес, харын хамааты кижилериниң аразында өлүрткеннериң болгаш балыгларының саны көвүдээн.

ВАШИНГТОН. АКШ-тың кожазы Мексиканың президентизинге чоокта чаа сонгуткан Эрнесто Седильо чоокта чаа Американың Каттышкан Штаттарының найысылалынга барып чораан. АКШ-тың президентизи Билл Клинтон-биле ол ужуражып, чугаалажыышкыннарны кылган. АКШ-тың болгаш Мексиканың аразынга харылзаалар сөөлгү оп чыл дургузунда шоолуг калбарбайн келген. Чурттун президентизинге сонгуттурган Э. Седильо АКШ-тың болгаш Мексиканың аразынга харылзааларны калбартыр сорулга-биле америк найысылалга барып чорааны ам-билдине берген. АКШ-тың Калифорния штадында хөй мексиканнар чөпшээрел чокка чурттан турар. Оларга социал магадылалдарны тывыспас дугайында шиитпирни штаттың эрге-чагыргалары хүлээп алган. Ол шиитпирни Мексиканың президентизи шыңгыы буруу шанкан.

НЬЮ-ЙОРК, КНО-нуң Сальвадорда тайбың тургузар төлээлериниң ажыл-чорудулгазын 1995 чылдың апрель 30-го чедир доозар дугайында шиитпирни Каттышкан Нациялар Организациязының Айыыл чок чорук Чөвүлелиниң даргазы Мадеп Олбрайт (АКШ-тан сонгуттурган хөрөзжен кижи) дыңнаткан. Бихач хоорайны камгалап турар мусульман шериглериниң саны 3,5 муң кижи, а шавар халдаашкынны кылып турар сербилериниң саны — 7 муң кижи.

ДЕЛИ. Пакистанның армиязы чурттун соңгу-барыын девискээринде улуг хемчээлдиг шериг өөредилгезин эгелей бергенин Делиниң информация агентилели дыңнаткан. Шериг өөредилгезинде танк кезектери, ужар үүл болгаш курган чер шериглери киржип турар. Шериг өөредилгези болуп турар черге Пакистанның президентизи Фарук Легари чеде бергеш, дараазында медегледи кылган: «Пакистанның хосталгазын болгаш хамаарышпас чоруун камгалаар дээш моон соңгаар болур тулчуушкуннарга чурттун шериглериниң дайынчы мергежилин бо өөредилге бедик чадаже кадурер ужурлуг». Шериг өөредилгезин пакистан армияның штавының начальниги генерал Абдул Вахид удуртун турар.

БЕЛГРАД. Сербия Республиканың девискээринде шериг болгаш хамааты объектилерни НАТО-нуң шериг самолеттары эрткен средада бомбалаан түүнелинде Бихач хоорайның чөөл талазында Ясенина суурга серби чеди бичин уруглар болгаш саттыг бир хөрөзжен кижи өлген, хөй кижилер балыгланган. НАТО-нуң самолеттары ол суурда кадаа фабриканы база бомбалаан.

Сербияның агаардан камгалал шериглериниң туруштарынче халдаашкынны НАТО-нуң самолеттары кылып, бомбалан, ракеталар-биле боолан турган үеде ийи эмпелгеге элээн каш кижи өлген болгаш хей кижи балыгланган. Ынчангаш НАТО-нуң самолеттары Босния сербилериниг өлүм-чидимин, үрегдээшкинни таварыштырып турар. Сербияның чүгле шериглериниң эвес, харын хамааты кижилериниң аразында өлүрткеннериң болгаш балыгларының саны көвүдээн.

ВАШИНГТОН. АКШ-тың кожазы Мексиканың президентизинге чоокта чаа сонгуткан Эрнесто Седильо чоокта чаа Американың Каттышкан Штаттарының найысылалынга барып чораан. АКШ-тың президентизи Билл Клинтон-биле ол ужуражып, чугаалажыышкыннарны кылган. АКШ-тың болгаш Мексиканың аразынга харылзаалар сөөлгү оп чыл дургузунда шоолуг калбарбайн келген. Чурттун президентизинге сонгуттурган Э. Седильо АКШ-тың болгаш Мексиканың аразынга харылзааларны калбартыр сорулга-биле америк найысылалга барып чорааны ам-билдине берген. АКШ-тың Калифорния штадында хөй мексиканнар чөпшээрел чокка чурттан турар. Оларга социал магадылалдарны тывыспас дугайында шиитпирни штаттың эрге-чагыргалары хүлээп алган. Ол шиитпирни Мексиканың президентизи шыңгыы буруу шанкан.

НЬЮ-ЙОРК, КНО-нуң Сальвадорда тайбың тургузар төлээлериниң ажыл-чорудулгазын 1995 чылдың апрель 30-го чедир доозар дугайында шиитпирни Каттышкан Нациялар Организациязының Айыыл чок чорук Чөвүлелиниң даргазы Мадеп Олбрайт (АКШ-тан сонгуттурган хөрөзжен кижи) дыңнаткан. Бихач хоорайны камгалап турар мусульман шериглериниң саны 3,5 муң кижи, а шавар халдаашкынны кылып турар сербилериниң саны — 7 муң кижи.

ДЕЛИ. Пакистанның армиязы чурттун соңгу-барыын девискээринде улуг хемчээлдиг шериг өөредилгезин эгелей бергенин Делиниң информация агентилели дыңнаткан. Шериг өөредилгезинде танк кезектери, ужар үүл болгаш курган чер шериглери киржип турар. Шериг өөредилгези болуп турар черге Пакистанның президентизи Фарук Легари чеде бергеш, дараазында медегледи кылган: «Пакистанның хосталгазын болгаш хамаарышпас чоруун камгалаар дээш моон соңгаар болур тулчуушкуннарга чурттун шериглериниң дайынчы мергежилин бо өөредилге бедик чадаже кадурер ужурлуг». Шериг өөредилгезин пакистан армияның штавының начальниги генерал Абдул Вахид удуртун турар.

БЕЛГРАД. Сербия Республиканың девискээринде шериг болгаш хамааты объектилерни НАТО-нуң шериг самолеттары эрткен средада бомбалаан түүнелинде Бихач хоорайның чөөл талазында Ясенина суурга серби чеди бичин уруглар болгаш саттыг бир хөрөзжен кижи өлген, хөй кижилер балыгланган. НАТО-нуң самолеттары ол суурда кадаа фабриканы база бомбалаан.

Сербияның агаардан камгалал шериглериниң туруштарынче халдаашкынны НАТО-нуң самолеттары кылып, бомбалан, ракеталар-биле боолан турган үеде ийи эмпелгеге элээн каш кижи өлген болгаш хей кижи балыгланган. Ынчангаш НАТО-нуң самолеттары Босния сербилериниг өлүм-чидимин, үрегдээшкинни таварыштырып турар. Сербияның чүгле шериглериниң эвес, харын хамааты кижилериниң аразында өлүрткеннериң болгаш балыгларының саны көвүдээн.

Даштыкыда болуушкуннар, фактылар

ӨГ-БҮЛЕНИҢ СҮЛДЕ ДЕМДЭЭ

● ЛОНДОН. Великобританияда булочка быжырар мастериң уруу Маргарет Тетчериң өг-бүле талазы-биле сүлде демдээн бүгүдеге чарлаан. Оон дүрүзү ромба хевирлиг. Сүлдениң үстүкү кыдыында ак-көк өңде ийи каът алдын дулгүүрүү сиилбин кылган. Ол чүнү чугаалап турарын дээрге, Маргарет Тетчериң Каттышкан Королевствоның премьер-министринге ийи дакпыр хуусаада соңгуттурганының демдээ-дир. Дулгүүрнүң ийиги талазында Британияны сурагжыдып турар алдын өңнүг арзыланнар. Ромбаның адаккы булуңунда кызыл өңде шивээ суурганы сиилбээн. Сүлде демдекте көргүскен ийи дүрүү-хевир онзагай солун. Бирээзи ромбиктиң солагай талазында холунда дуган туткан адмирал. Ол болза кажан Маргарет Тетчер премьер-министр турар үеде Великобританияның киржип турганы Фолкленд дайынын тода сагындырып турар. А ромбиктиң солагай талазында Исаак Ньютонну турар дүрүү-хевирп, эртемденниң төрүттүнген чери ол.

КЫЛЫМАЛ ЧАЪСТАР

● ПЕКИН. Кыдаттың синоптиктери бойдустан хайыраманап олурбайн «Чайгаар болур айыыл-халапты баш удур болдурбас талазы-биле бүгү нацияның дүүштүрүлге системазын» чогаадып киргиккен. Агаар-бойдустуң таарымча чок чоруун чылдагаан болдурары кымга-даа дуза бербес. Ынчангаш Кыдаттың агаар шинчилээр албан черлери чурттун чер ажылында ажылдап турар кижилерин «бойдусту диргизер» эргежок чугула техника-биле хандырар сорулганы салган. Амгы үеде 3,5 муң униуг артиллерияны тургузуп кылган. Оларның чартык миллион снарядтары чылдың-на кылымал чаъстаашкынны болдуруп, тарылга шөлдерин кандаашкындан-даа, долу айыылындан-даа камгалап турар. Оон аңгыда кыдат экспертериң ажылдап кылганы хоорайларның суг хандырылгазын көвүдедир, арга-арыгны өртөн камгалаар болгаш туманны тарадыптар талазы-биле ажылдап кылган методтарын база калбаа-биле ажыглап турар апарган.

ПОЧТА МАРКАЗЫ

● ПЕКИН. Почта марказын «узун думчуктуг» чарашсымаар, сыгыр характарлыг, кара өнүүг хаван оглунуң дүрүзү каастаар. Кыдатка чаа чылды демдеглээриниң бүдүүзүнде ол почта маркаларын кылын үндүрер. Кыдаттың ай календарында келир чылын хаван чылы. Ынчангаш 1995 чылдың «кол маадырының» портреди — хаван. Чурукчулар «кыдат хаванны» диригг амытанның сүлдезин онзалап, ылган демдеглээр сорулга-биле кызыл —погаан— көк өңнүг кылыр деп шиитпирлээннер. Ол ышкаш бо өңнер келир чылдың онзагай өңнери болур. Чаа марканың үндезилекчизи почта дугайында дыка хөй миниатюраларның автору, Кыдатта сураглыг дээн чурукчуларның бирээзи Цзянькун болур.

КУДУУШКУННУГ ЧАЪСТЫҢ УРЖУУ

● БРАЗЗАВИЛЬ. Бо чылын бир-ле дугаарында Конгоның төвүнде кол кудумчуларны үзүктел чок кудуушкуннуг чаъстар ёзулуг-ла «Венецияның каналдары» дег болдурупкан. Бо айыылдыг халап Браззавиль хоорайның эрге-чагыргаларының мурнунга эде тургустунуп, чаагай-жыдар ажылдарны дарый чорудар дугайында шыңгыы айтырыгларны тургускан. Демир-орук вокзалының районунда болгаш Заир рыногунуң девискээринде автомагистральдарны суг хөме алы берген. Бедик мергежилдиг такси чоланчылары безин чаъс суунуң эң сыык черлериндeн машиналыг

Донгак ДЫРТЫК.

ҮЕНИҢ ШЫРАЙЫ

(Эгези № 194, 195 «Шын-да»).

• Барымдаалыг тоожу •

Белеткел доостун турда, Күдер Верага келгеш, аяр мынча дээн:

— Черле бир чүве чугаалап каайн, бээр келем, Вер— дээш бир өрээлче эдерти бергеш:

— Дүүн, бурунгу хүн-не берип каар дээн чүвем болгай, сеңээ таваржып чадап турдум, Вер — дээш, бижип алган шүлүүн ам-на кээп сунган. Вера оңу номчуй каапкаш атнаш дээш, «авай-авай» деп кеш, өске кандыгдаа чугаа чок ыңай-ла болган. Күдер мырыңай аңгадап калган, чүү-даа дээр аайын тыппастаан, ол-ла черге кезек туруп-туруп, шагжоок кылаштап чаныпкан.

Хөй-ле чүүлдер башта дойлуп чоруур: «Чүну бижий бергеним ол, хайлыг-ла чүве болду бе? Дүжүмде дек шынап-ла, өске кижилиг эвес бе моң. Ындыг шүлүк бижиптеримге хорадааш, бурт-сарт чорупканы ол-дур. Эртен дораан-на буруулуг болдум деп бичии бижиктен чорудуп көрейн адырам. Чүгле дүн чарын алгаш, даң бажында конторага чеде берейн, эртен эрте Вера беш минуткага келир-ле болгай деп бажыңынче чаныр орган.

Вера биле Айлаңмаа ийи клубтан үнгеш, бажыңынга келгеннер. Вера тургаш:

— Хөк чүве боор, эжим, чүнү-даа канчаар аайын тыппас-тыр мен.

— Чүү болду, Вер—деп, Айлаңмаа кайган айтырган.

— Колхозта уран чүүл удуртукчузу Күдер шүлүктеп каан чагаа берди.

— Чүнүң дугайында-дыр, эжим?

— Бо-дур, эжим — дээш, Вера оозун эжинге сунгаш— Ынакшыл-дыр диген. Айлаңмаа опу номчуп-номчуп:

— Тергинн-не ынакшаандыр, чечен-не бижээн-дир, эжим — дээш, башкы эжинче каттырымзап көрген.

— Канчаар кижи боор мен, эжим, оолдар-биле анаа ойнап-хөглеп чорзумза-даа, оларның бирээзи-биле езулуг ынакшып, чоок болуп көрбээн мен, эжим. Ынакшылдан коргар чораан кижи-дир мен ийин.

— Күдер кандыг кижидир ынчаш, кончуг топтуг-томаанныг, омак-хөглүг, талантылыг күдер чараш оолла-дыр, эжим — деп, Айлаң шынын-на чугаалаан.

— Ооң оозун билир мен, эрес-омак аажызын, орлан карактары, шынап-ла «Черле бирни сөглеп берем» деп бистиң иелээ ырлап турарывыс дег, мээн чүрээмни шона каапкан-дыр ийин, эжим. Ынчангаш бо ырыны ырлаалам дээш сээң-биле чугаалажыпканым ол кижи-дир мен ийин — деп, Вера хөлзеп чугаалап орган.

— Ол-ла-дыр-ла, эжим, кижи чаңгыс бодап аар, чаңгыс ынакшаан кижилиг болур-ла болгай, Вер. Мен силерге өөрүп, байыр чедирип тур мен, эжим — дээш, Айлаң башкы Вераның холун туткан.

— Чаңгыс-ла бир дидинмес чүвем бар кижи-дир мен ийин, эжим, канчаар кижи ийик мен.

— Ол чүү чүвең боор, Вер? — деп, башкы айтырган.

— Эр кижи-биле хонуп көрбээн кижи-дир мен ийин, эжим.

Айлаңмаа башкы чүү-даа дээр аайын тыппайн баргаш, тадыладыр каттырып каан. Эжиниң аайы-биле Вера база каттыргылааш, мынча дээн:

— Уран чүүл көрүлдези эрткен соонда «чагааң харыызын бээр мен, Күдер» деп каайн шиңме, эжим — дээш, Вера каттырымзап каан.

— Ынчалыңар эжим, чоруулар-ла чогузун — дээш, Айлаң удуурунга белеткени берген.

Эртен даң бажында сес шак чедерге колхозчулар конторага кээп эгелээн. Колхоз баштаар чериниң кежигүннери Чавыдак суглар баштаан эрлер дарганың өрээлинге олурупканнар. Беш минута үр боор эвес, улустар уурук-сууруктап үнгүлеп кээп турган. Вера базала ээлдек-эвилең чаңы-биле бо-ла үнүп келген. Күдер Вера-биле экилешкеш:

— Эмчи кандыг чоруп тур ирги? — диген.

— Эки-ле туруп тур бис, че, дарга кайы хире чоруп тур ирги? — диген.

— Эки-ле туруп тур бис, че, дарга кайы хире чоруп тур? — (дарга деп Вера бир-ле онза чаа чүве эткен) деп, чазык-баштак чугаалаарга, Күдер үрээ сирт кыныып, торгу пөс дег чымчак болуп, чүнү сөглээрин аайын тыппайн барган. Чадаарда мөгүдээн уг-биле:

— Багай «ашакты» мени дарга деп хүндүлээриңге «өөрүнчүг-ле» чүве-дир, аа Вера — диген.

— Уран чүүл удуртукчузун дарга дээрге таарымчалыг эвес чүве бе моң, Күдер? — деп, Вера улам баштактанырга, Күдер хөңнү частып, «Буруулуг болдум» деп дүүн бижип алган чүүлүн шуут уттупкан, сагышта-даа чок болган. Вераның шырай-арны, чазык чаңы бир онза кылдыр кестүп кээрге, ам-на чоргаарланып, хөглүү-биле айтырыпкан.

— Бижип берген чагаам кандыг-дыр, Вер — диген.

— Уран чүүл маргылдаазы эртерге ооң соонда чугаалажып көөр бис, Күдер— деп, Вера ээлдек, чазык чугаалааш, улаштыр: — Далажы бердим. Малчыннарже баарым ол-дур дээш — ыңай болган. Бүгү назынның иштинде мындыг өөрүшкүнү Күдер черле көрүп көрбээн. «Чугаалажып көөр бис, чугаалажып көөр бис» дээнин катап-катап чугааланып, чүнү-даа канчаар аайын тыппайн, хөлзеп чоруп турган

II.

Часкы тарылга эгелээр мурнунда районнуң уран чүүл көрүлдезин эрттирер деп үстүкү черлерниң айтыышкыны бар. Ынчангаш бүгү черлерде уран чүүл көрүлдезинге белеткел чоруп турган үези.

Эрте час. Хүн карааның чылыы дегет. Хар аландылап, мээс черлер карара берген. Хаялар баарында шончалайлар чечектелип келген. Вера мал эмчизиниң санитарказы Бичештей-биле (Вераның колдуунда кады малчыннар кезиир кижизи ол) ийи аттыг коданнар кезип чораан, хүн чүгүрүүнде кире берген үеде суурже чаныр органнар.

— Үргүлчү аттыг чоруургa халалыг-дыр бе, эмчи?— деп, Бичештей айтырган.

— Чок, үгбай (улуг кижини хүндүлел-биле ынчаар адаар) — деп оозу харыылааш, улаштыр: — Ам дээрезинде бистериң пат өөренген хөлгевис аът-ла болгай, үгбай, моон соңгаар машинатехника көвүдээрге ынчан чипк-каралар-биле чоруп тургай бис аан — дээн.

— Ол-даа шын-шын, эмчи, колхоз даргазы биске тускай эртемниглер (специалистер) машиназы бээр деп мындаала чугаалап олурган чүве, удавас ол келир боор, эмчи— деп, Бичештей өөрүп чугаалап чоруп орган.

— Магалыын але, үгбай— дээш Вера уламчылаан: Мен техникумнуң үшкү курузунда болбас ийик мен бе, амдыызында практикалап турар мен. Келир чылын дөрттү доосказ, та кайнаар чоруур мен ыйнаан, үгбай — дээн.

—Чылдар эрткени билдирбес чүве ышкажыл, Вер, бодуңнуң күзелиң болза кайнаар чоруур сен, дүнмай? Душтуктуг-ла ыйнаан сен, ооң аайы-биле чоруур ирги сен бе. Вер? — деп, Бичештей айтырган.

— Та, үгбай, амдыызында билдинмес кижи-дир мен ийин (Вераның сагыжыгга Күдер дораан-на кире дүшкен). Техникум доозуп тургаш ооң-биле кады шиитпирлеттинер кижи мен ыйнаан — дээш, Вера каттырып каан.

— Кижи сагыжы ышкаш чүве болза сени келип кылып алган болза деп күзээр чүве-дир ийин — деп, Бичештей ажык сеткили-биле чугаалаан.

— Бодап турар оглуң бар бе ынчаш, үгбай? — дээш Вера баштактангаш каттырган.

— Канчап чок боор, мээң өөм ишти чылтычы Апан-оолдуң (Кайгал деп шолалыг) төрели колхозта аныяктарның уран чүүл удуртукчузу Күдер деп оолду бодаар-дыр мен. Кончуг-ла талантылыг, чугаакыр, чазык оол ийин — деп, Бичештей мындыг болган. Күдер деп-терге Вераның чүрээ шимирт кыннып, мээң ынакшылымны билип каапканы ол бе кылдыр бодап, оозун билдирбези-биле:

— Ой-ой, үгбай, ынакшыл дугайында чүну-даа бодавайн чор мен. Өөредилгем дооскаш, дипломум холга алгаш, ажылдаар черимге барып, хамык чүвени аайлап алгаш көөр мен ыйнаан, үгбай. Бодап чоруур кижим бар-ла чүве. Ол менден артык сагыш аарып чоруур. А мен оңу «шыдаар болзунза өөредилгем дооскужемге маңа» дээн мен— дээш, Вера Бичештейже каттырымзап каан.

— Ындыг-дыр харын, Вер, кижи быжыг тура-соруктуг болуру эки-дир ийин харын, дуңмам. Оон башка чамдык оол-даа, кыс-даа аныяктар чазымдаалыг болуп, соора база бергилээрге, кончуг хомуданчыг боор чүве-дир ийин.

— Өөңер ишти акыйны улус адын-даа адавас «Кайгал» дээр-ле-дир, кандыг кижини чогум кайгал дээр чүвел, үгбай — деп, Вера сонуургал-биле айтырган.

— Чамдык улус ышкаш үен-даян чүве-даа чарбалап чорбас, оор-сук-даа кылып турбас, улустуң читкен малманганын тыпчын сураглажып бээр, ооң ол-бо черлерде таныш-көрүштери база хөй. Ылаңгыя мында үргүлчү чылгы кадарар кижизи ашак апарган Куусаал дээр эжи бар. Олар ийи бодунуң черинден оор алган ипек-анак, аът-малды аргалыг-ла болза тыварын кызыдар, ындыг турганнар. Байгы-ла ооң ужун оларны кайгалдар дээр, оларны улус хүндүлээр турган. Анаа оорланыр кижилерни кайгал дивес, а оларны улус «ийи буттуг бөрүлер» дээр-ле болгай. Кажан колхозтажып чаа эгелепкен үеларде бистиң булакчыларның хуузунда арттырып алган каш чүвезин шак мындыг «ийи буттуг бөрүлер» ырымын эрттирген ышкажыгай. Чамдык хөй ажы-төлдүг хөөкүйлериниң саап ижип орган чаңгыс инээн суг кара сагыштыг оорлар халак-тилээн төгүлдүр-ле чара кезип чиптер азы садып-саарыптарлар ышкажыл. Хөөкүй чаш ажы-төлдүң аксы-боскун кезип каарлар-дыр. Ындыг бөрүлер үүнүң өөдезин көөр боор ийик — дээш, Бичештей килеңнеп чугаалааш уламчылаан. — Бистиң угувуста ындыг оор-сук кылыр кижилер-даа чок, а Апан-оолдун адазы Көк бээм прей дээрге хөлчок мал-маганныг, кончуг малчын тараачын ашактыр ол. Колхозтажыр чүгле мурнунда хөөкүйну үш чылда «контр» дээш шиитпирип турган чери база бар болгай...

Олар ийи ынчаар хөөрежип чортуп ора, суурга чедип келгенин бөзин эскербейн барган болганнар.

— Шынап-ла, кайда-даа оор деп чүве кожээлеп турар апарганын улус-ла болган чугаалажып турар боор чүве-дир, үгбай, колхоз, совхоз малынче шоолуг дегбес, хөй-ниитиниң чүвези дээр. А улустуң хууда мал-маганынче халдаар мындыг боордур — деп, Вера чугаага улашкан.

— Дем-дери чок, чүве чедип албас кырганнарны суг соора көрбес чүвелер-дир бо. Ооң-биле кады үндүт-хиитти кандыг чүве дээр мырынай өңдере онаап кааптар чүведир. Ынчангаш эвээш-биче мал-маган тудары бир кончуг берге чүве бо боор-дур. дуңмам — дээш, Бичештей хомудап чугаалааш, ам-на чедип келдивис дээн ышкаш, Вераже хүлүмзүрээн.

(Уланчылыг).

НОМ САҢЫНДА БАЙДАЛ

Людмила Сайын-ооловна Чооду библиотека ажылынга 14 чыл болган. Ол Улан-Удэниң культура институдун дооскан. Амгы үеде Тес-Хем кожуунуң төнчүткен ном саңының эргелекчизи. Ам аңаа сөстеп берээл.

Кожуунуң төнчүткен ном саңының шугумунда 15 кижи ажылдап турар. Оларның бежи дээди, үжү тускай ортумак эртемниг. Келир үеде бот-өөредилге-биле өөренип база соңгаар хоорайларда, Кызылда өөренип турар сурт-уулдарывыс доозуттар болза, ийи чылдан бээр кадрлар-биле четчеленир арга тургустунар апаар.

Ажылывыстың кол угланышкынын тайылбырлап чугаалааргa мындыг янзылыг. Бирээде, тодаргай кижибиле, сонуургалының аайы-биле тургустунуп турар бөлүк номчукчулар-биле ажылдаар сорулгалыг. Ийнде, тус черде суурнуң, кожуунуң төөгүзүн чырыдын бижиир ажылды чорудар, республиканың методиктиг чогаадылга төвү-биле быжыг харылзаалыг ажылдаар.

Бистиң хөлгевис болур библиобус 7 чыл иштинде бараан болуп келген. Керээ ёзугаар чаа машина алыр хуусаа чоокшулаан. Транспорт-биле хандырарының талазы-биле ТР-ниң Культура, кино болгаш туризм талазы-биле ямызы бисти билип тур боор.

Совхозтар, суурлар аайы-биле малчыннарже үнүүшкүннерни доктаамал эвес-даа бол, организастап келген. Бо ажыл талазы-биле Кызыл-Чыраа суму чагыргазынга хамааржын турар 22 чыл ажыл стажтыг, «Шылгараңгай күш-ажыл дээш» медальдың эдилекчизи, көдээ ном саңының эргелекчизи Лидия Түлүшевна Доскуу идепкейлиг чоруун көргүзүп келген Ол бо чылын 50 харлаар. Уруу Чейнеш удавас Чөөн Сибирьниң культура институдунуң библиотека салбырын доозуп, авазын солуп ажылдаар планныг.

Библиотека ажылынга 19 чыл болган Ү-Шынаада библиотека эргелекчизи Зоя Сояновна Болат-оолдун уруу Олча база культура институдунда бот-өөредилге-биле өөренип турар. Ол база-ла иезиниң соон салган, библиотекарь болур мергежилди шилип алганы таварылга эвес.

Кожуун төвүнде ном саңының оран-савазының септегезин өй-шаанда кылган, кышка белеткели багай эвес. Техниктиг хереклелдер-биле хире-шаа-биле хандыртынган. Магнитофон, радиола, аккордеон база ойнаар автоматдаа бар.

Эрткен чыл-биле деңнээрге бо чылын ном бижидип ап турарларның саны эвээжээн. Эрткен чылын 4427 номчукчу 53796 санныг номну номчаан, ооң иштинде тыва дылда 17368 ном номчуттунган. 1993 чылда пиитизиби-биле 2543 чаа ном ном саңынга кирген, 1900 санныг ном-дептерни үндүр бижээн. Номчукчулар номнуң өртек-үнезин үнелеп билип, хумагалыг эдилеп номчуп турар апарганы өөрүнчүг. Библиотекага кээп номчуп турарларның саны харын көвүдээн. Чүге дээрге шаг-үениң өскерилгени-биле солун, сеткүүл чагыдылгазының өртек-үнези өскени-биле холбаалыг болуп турар. Чаа номнарны садып алырынга акша-биле хандырып, культура килдизи болдунар-ла шаа-биле биске дузалап келгенин демдеглевес аргам чок.

Үстүнде адааным хоочунар-биле чергелештир ажылынга ак сеткилдиг чогаадыкчы ёзу-биле ажылдап чоруур аныяктар бисте эвээш эвес. Оларга Мария Сырат, Долаана Сонам, Розалия Кунгаа, Татьяна Монгуш хамааржыр.

Кылдыпын турар ажылдар-биле чергелештир бистиң ажылывыста четпестер, бергедээшкиннер бар. Ылаңгыя чайгы септелге үезинде тудуг материалдары белеп-селен тывылбайн турган. Эрткен чылдарда Кызыл-Чрааның көдээ ном саңының оран-савазын хөй удаа солун келген, таарымчалыг өрээл тывылбайн шаг болуп келди, бо чылын суму чагыргазы болдунуң конторазын эки туразы-биле чайлап бергенинге өөрүп турар бис. О. Шынааның, Берт-Даг культура бажыңнары кышкы үеде соок болуп, доктаамал ажылдавайн келгени-биле ында библиотекаларның ажылынга бергедээшкиннерни таварыштырын турган. Ынчангаш бо түүлүмүүн төнчүзүнде тус чер чагыргалары көдээ библиотекаларның ажылынга, оларның ажылдаарынга таарымчалыг байдалдарны тургузарынга практиктиг дузаны көргүзерин солун дамчыштыр күзээр-дир мен.

Людмила ЧООДУ.
Тес-Хем кожуун.

Алексей ТӘВЕКТИҢ «Амданнаның пактап ойнаар Адыгжыгаш ойнаарагым!» деп фотоэтюду.

СОНУУРГАКТАРГА

УЛУГ КИТЕЛЬ

Лион хоорайның (Франция) хөп даараар мастерлери чарлал кылып, бодунуң продукциязын дүрген сайгарар, хой орулганы алыр сорулгаби-биле делегейде эң-не улуг китель хепти даараан. Далай офицериниң хеви кылдыр даараан кительдиң узуну 8 метр, чеңиниң бирээзиниң-не — 6 метр. Кительди даараарынга 37 метр пөстү чарыгдаан. Кительдиң деңзизи — 17 килограмм.

КОСМОСЧЕ ОРНУКШУДУЛГА

«Селестис» деп америк фирма эллдептиг чарлалды солунларга парлаткан. Кажан кижи мөчээн сөөлүнде ооң маага-бодун өрттеткеш, хүлүп алдын хааржакка суккаш, космос делгеминче чорудуптар. Ынчангаш мөчээн кижиниң хүлү космос делгемнеринге моңгези-биле ужугуп чоруур деп, чарлалда бижээн. Күзээн кижи бүрүзү 3900 долларны демги фирмага төлээр. Чагыгны фирма хүлээп ап эгелээн. Англиядан болгаш Японнядан элээн каш чагыглар келген.

СКРИПАЧИНИҢ ЧАЖЫДЫ ИЛЕРЭЭН

Италияның алдаржаан хөгжүмчүзү Никколо Паганини 1840 чылда мөчээн Ол туберкулездан өлген деп, эмчилер ындыг түңнелди ол үеде кылган тургаш. Моңгүн сууп туберкулезка удур дыка эки эм деп ынчаарда санап турган. Ынчангаш аарыг хөгжүмчүнү ол үениң эмчилери моңгүн суу-биле эмин эрттир хөй эмнээн түңнелинде Никколо Паганини өлген деп, Австралияның сураглыг эмчизи Джон Оъши медеглээн.

АЙЫЫЛДЫГ ХОЛ ТУТЧУП МЕНДИЛЕЖИИШКИН

Грипп болгаш өске-даа халдавырлыг аарыгларның неп-тереп турарының кол чылдагаанларының бирээзи — кижилериң хол тутчуп мендилежири-дир деп түңнелди АКШ-тың Вирджиния университединиң эмчилери кылган. Ынчангаш кажан грипп болгаш өске-даа халдавырлыг аарыглар тыптып келген үеде кижилер хол тутчуп мендилежиринден дадагалаарын эмчилер сүмелеп турар.

(ПАРЛАЛГАДАН)

СПОРТ • СПОРТ • СПОРТ

ТЕННИС. Минск чурттуг Наталья Зверева биле америк Джиджи Фернандес 3,5 миллион доллар фонд шаңналдыг финал оюнга эжештир киришкеш, типлекчи болганнар. Белорус-америк дуэттиң Аранта Санчес-Викарио (Испания) биле Яна Новотной (Чехия) оларга удур ойнааш, 6:3, 6:7 (4:7), 6:3 санга удуп алганы ол.

Түңнел оюнга Борис Беккерни (Германия) 4:6, 6:3, 7:5, 6:4 санга уткаш, делегейниң тергиин теннисчизи америк Пит Сампрас Майнда-Франкфуртка болуп эрткен профессионал теннисчилер ассоциациязының делегей чемпионадынга типлекчи болган.

ЧИИК АТЛЕТИКА. Российжи спортчу Валентина Егорова Токиога болуп эрткен херээженнер марафонунга киришкеш, типлеп үнген. Барселонга болуп турган Олимпий оюннарының киржикчизи, алдын медальдың эдилекчизи 42 километр 195 метр дистанцияны 2 шак 30 минута болгаш 9 секундада маңнап эрткен.

Ийиги черни япон спортчу Сатиис Сэйяма ап, ол хире дистанцияны 2 шак 30 минута болгаш 30 секунда үеде маңнап эрткен. Үшкү черже Австралияның спортчузу Лиза Опдиека үнген. Ооң үези: 2 шак 31 минута болгаш 1 секунда.

ШАШКИ. Делегей чемпионадынга он ийи салыг соонда, Латвиядан Гунтис Валерниске белорус гроссмейстер Александр Белякин чыпшыр четкен. Туркмениядан аныяк ойнакчы Мустафа Дурдыевти уткаш, ол 17 очкону ап, хууда ийиги черде чоруп орар. Исер Куперман (АКШ)-биле ойнааш, Валнерис хаймынааш, 19 очколуг болган. Голландиядан келген Харм Вирсма Белякин-биле, 2-ги, 3-кү черлерни үлешкеш, Украинадан келген Владимир Мильшин-биле хаймынашкаш, 16 очколуг болуп, үшкү черни ээлээн.

Он ийи салыг соонда дорткү-бешки черни Анатолий Гантварг (Белоруссия) болгаш Сенегалдан спортчу Басир Ба үлежип, 15-15 очколуг болган. Гантварг Голландияның чемпиону Ханс Ясенни уткап, а Ба Бурлесонну удуп алган. Делегей чемпиону Алексей Чижов шыырак шашкичи Эжеп Аман-биле (Кот Д'Ивуар) ойнааш хаймынашкан. Ол маргылдааның киржикчилериниң хөй кезии-биле бир дөмей 13 очколуг болган.

ФИГУРЛУГ ЧҮҢГУЛААШКЫН. Сураглыг танцычы Наталья Линичукка өөреттирип турар, Россияның олимпий чемпионнары. дош кырынга танцылаар талазы-биле сурагжып бар чыдар Оксана Грищук биле Евгений Платов бо сезонда база ойнаарлар. Ол дугайында Лионда болуп эртип турар «Трофей де Франс» турнирден Франс Пресс агентствонуң корреспондентизи дыңнадып турар. Келир чылдың январь 29-тан февраль 5-ке чедир Дортмундуга (Германия) болуп эртер Европа чемпионадынга болгаш мартта Англияның Бирмингемге болур делегейниң бирги чери дээш маргылдааларга Россияның спортчулары киржир.

ДАГ ХААГЫ. Бүүректеринде дегдиринишкин болган дээн баштайгы диагноз олимпий оюннарының ийи даклыр чемпиону Италия чурттуг Дебора Компаньониге бадыткаттынмаан. Эмчи шинчилгезин эрткен соонда ону эмнелгеден үндүр бижипкен. Эмнеп турган эмчизи: «Ооц кадыкшылы быжыг хевээр...» — деп ыныыткан. Үш неделя дыштанганының соонда, Дебора делегей кубогу дээш маргылдаага киржиринге белеткени берген.

ШТАНГА. КУР-дан спортчу Ван Шэнь 54 кг чедир категорияга делегей чемпиону атты алган. Стамбулга болуп эрткен маргылдаага спортчу кыстын ийи шимчээшкин кылгаш көдүрген шоюнуң деңзизи 197,5 кг болган. Шаналдыг чер алганнарның аразында Карнами Малесвари (Индия) база бар, ол база ынча деңзилиг штанганы көдүрген. А кыдат спортчу кыс Ли Фэнь Гуаньның көргүзүү — 195 кг.

СПОРТЧУ ГИМНАСТИКА. Дортмундуга (Германия) болуп эрткен маргылдаага ойнааш, командалар аразының демиселинге типлээш, Румынияның херээженнер командазы алдын медальды чаалап апкан.

(РосИТА—СЧТА—СПОРТ).

Төрүттүнген хүнүңер-биле!

Бистиң ынак аважыс, угбавыс **Федора Даңзы-Белековна Тюлюш** Өвүр кожуунуң Торгалыг ортумак школазында чээрби ажыг чылдар дургузында башкылап, чоннуң ажы-төлүн эртем-билигге өөредип чоруур. Аважыс декабрь 1-ниң хүнүнде 42 харлаар.

Төрүттүнген хүнү-биле холбаштыр байыр чедирбишаан, каң дег кадыкшылды, ажыл-ижинге чедишкиннерни, амыдырал-чурттаргазынга аас-кежиктиг сагыш-сеткилиниң ханызындан күзен тур бис.

Өөнүң ээзи, уруглары **Буян, Мая, Лилия, Ульяна,** дунмалары, күдээлери, кенээттери.

ЧАРЛААЛДАР

Тыва респотребсоюзтун белеткел-коммерция төвү чондан болгаш арат ажыл-агыйлардан өшкү болгаш теве дүктерин, шээр мал кештерин чежени-даа садып ап турарын дыңнадып тур.

Ол түүлдерни дугуржулга өртээ-биле садып алыр.

Бистиң адрезивис: Кызыл хоорай, Каменистая кудумчузу 17. Телефон № 2-47-60.

«Прогресс» өөредилге төвү аъш-чем кылыр, бөрт даараар мергежилдерге өөредир кичээлдер декабрь 2-де 14 шакта эгелээрин дыңнадып тур.

Тыва дылга чугаалап өөренип алырын күзеп чоруурларны өөредири-биле четчеленшкин чыылда чоруп турар.

Бедик мергежилдиг мал эмчизи азырал амытаннарга эмчи дузазын база көргүзүп турар.

Адреви: Кызыл хоорай, Кочетов кудумчузунда 35 дугаарлыг бажын. Бажыңның артында эжиктен кирер.

Инвестиция компаниязы
Хопёр
Хопёр

1994 чылдың **ноябрь 29-та акцияларның өртек-үнезин** дыңнадып тур:

		Садып алыры	Садары
АХАН	«Хопёр-Негоциант»	4970	5042
АХАН	«Хопёр-Классик»	685	745
АХАН	«Хопёр-Гарант»	3380	3470

Тайылбыр: АХАН—Ажык хевирлиг акционер ниитилел.

ТЕС-ХЕМДЕН СТУДЕНТИЛЕРГЕ, СУРГУУЛДАРГА

Кызыл хоорайның дээди болгаш ортумак өөредилге черлеринде өөренип турар студентилернин, сургуулдарның Тес-Хем кожуунуң төлээлекчилери-биле ужуражыышкыны бөгүн, 1994 чылдың ноябрь 29-та, хүндүскүнүң 14 шакта Парлалга бажынынга (Красноармейская, 100) 4-кү каътта залга болур.

Кызылдың амыдырал хандырылга бажыңында парикмахерскаяда «Стадэкс» дээр америк сургаларны кылып турар. Оларны алдын-биле чайырлаан болгаш янзы-бүрү үнелиг даштар-биле каастаан. Жемчуг, циркон дээш оон-даа өске үнелиг даштарны тус-тус кижилерниң горосковун барымдаалап шилип бээр.

Кулактын сырга кадаар черин ол-ла парикмахерскаяга үттеп бээр. Ону кылыры дүрген болгаш аарышкылыг эвес, ириннеп хуулбас.

Сыргаларның хемчээлин, хевирин баш удур көргеш чагыдып каар. Ынчаар, бодунга таарыштыр кылдыртып алган сыргалар езулуг кааталга болур.

Бистиң адрезивис: Кызыл хоорай, амыдырал хандырылга бажыңы, ийиги каътта парикмахерская. **Ажыл шагының үезинде № 3-36-19, а кежээ 6-11-10** телефоннардан айтырыгны билип ап болур.

КИНО

НОЯБРЬ 29

«НАЙЫРАЛ»: «Күдээ» (2 сериялыг) 10.00, 13.10, 16.20 шактарда. Видеозалга: «Дезин үнери болдунмас» (АКШ) 9.30, 12.00, 14.30, 17.00 шактарда.

«ОТЧУГАШ»: «Изиг кыстар» (АКШ) 12.00, 14.00, 16.00, 18.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «Дайынчының дүнези» (АКШ) 13.00, 15.00, 17.00 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: Өлүмнүг чепсек-3» (АКШ) 12.40, 14.50, 17.00 шактарда.

Үнүш камгалалының республика станциязының начальниги

Мусса Шафикович ХАЗБУЛАТОВТУҢ

мөчээни-биле холбаштыр ооң өг-бүлезинге, төрелдеринге болгаш чоок кижилеринге ханы кажыыдалды Тыва Республиканың Көдээ ажыл-агый болгаш аъш-чем яамызы илергейлеп тур.

Кызылдың башкы институдунуң төөгү салбырының үшкү курузунуң студентизи

Вадим Михайлович МОНГУШТУҢ

дерзии өлүрүкчүнүң холундан амы-тынындан чарылганын дыңнатпышаан, ооң ада-иезинге, эш-өөрүнге, чоок кижилеринге ханы кажыыдалывысты илергейлеп тур бис.

Бөлүк төрелдериндан.

Тыванын сураглыг тоолчузу Шошкуй Салчактың өөнүн ишти, күш-ажылдың хоочуну

Сазынмай Дожулаевна ИРГИТТИН

үр аараанының соонда амыдыралының 78 харлыында мөчээни-биле холбаштыр Мөнгүп-Тайга кожуун, Каргы суму чагыргалары, «Малчын» коллективтиг бүдүрүлгенин дирекциязы мөчээн кижиниң уруг-дарыынга, төрелдеринге, бүгү чоок кижилеринге ханы кажыыдалды илергейлеп тур.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100. Индекс 667000 — АГАР САНЫ: «Тыва сонбанк» № 363505

Тургузукчулары: ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫН ДЭЭДИ ХУРАЛЫ ЧАЗАА БОЛГАШ СОЛУННУН КОЛЛЕКТИВИ

Кол редактор В. Ф. ЧАДАМБА

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Базыр (кол редакторнун оралакчызы), А. Б. Монгуш, М. Д. Оюн (харыысалгалыг секретарь), М. М. Саая (кол редакторнун оралакчызы), Н. С. Эргеп.

РЕДАКЦИЯНЫН ТЕЛЕФОННАРЫ:
Кол редактор — 3-43-34; келген кижилер хүлээп алыр чер — 3-34-26; кол редакторнун оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; оралакчылары — 3-45-93.

КИЛДИСТЕР: ниитилел амыдыралы — 3-34-19; 3-34-98; үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; көдээ ажыл-агый — 3-36-82, 3-34-57. культура, өөредилге болгаш чогаал — 3-39-15, медээлер болгаш спорт — 3-37-11. очулга — 3-34-39; 3-34-93; чагаа — 3-39-03, корректорлар — 3-41-23; үндүрүкчүлер — 2-27-41; солун келбейн барганда — 3-57-92, 3-14-94; бухгалтерия 3-41-16.

Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш медээлер министерствозунун чанында парлалганы, медээлернин хостуг чоруун камгалаар талазы-биле Тывада хайгаарал черинге бүрүткеттингеен.

Бүрүткеттингеен дугаары — Т-00007

Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган фактылары, саннары болгаш өске-даа дыңнадыглары дээш авторлар боттары харыысалгалыг.

Тыва Республиканың Парлалга болгаш информация талазы-биле Күрүне комитединиң типографиязы: Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажын № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга амазы. Тиражы—14596. Индекс 54240. Чагыг № 35—248.